

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन के हो?

फिलाडेल्फिया

घोषणापत्र, सन् १९४४

विश्वव्यापी दिगो शान्ति
सामाजिक न्याय भए मात्र
स्थापित गर्न सकिन्छ।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन सन् १९१९ मा स्थापना भएको हो।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन संयुक्त राष्ट्रसंघीय प्रणालीको अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड (कानून बनाउने) निर्धारण गर्ने एउटा विशेष प्रकारको संस्था हो। यसको उद्देश्य नश्ल, लिङ्ग वा सामाजिक उत्पत्तिको आधारमा भेदभाव नगरिकन विश्वभरका श्रमिकहरूको जीवन तथा काम गर्ने अवस्थामा सुधार ल्याउनु रहेको छ। आफ्नो स्थापनाकालदेखि नै अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनले गरिबी विश्वको जुनसुकै ठाउँमा भएतापनि त्यो सबैको संवृद्धिका लागि खतरा हुन्छ भन्ने मान्यता लिएको छ।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनले महासन्धि तथा सन्धिहरूलाई निर्माण गर्दछ, साथै ती महासन्धि तथा सन्धिहरूलाई कार्यान्वयन गर्न सरकारहरू र अन्य पक्षलाई सहयोग गर्दछ। सन् २००७ को अन्त्यसम्म अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनले विभिन्न विषयहरूमा आधारित १८८ वटा महासन्धिहरू निर्माण गरिसकेको छ। यी महासन्धिहरू काम गर्ने वातावरण, सुरक्षित मातृत्व, भेदभाव, संगठन गर्ने स्वतन्त्रता तथा सामाजिक सुरक्षाजस्ता विषयहरूसँग सम्बन्धित थिए। अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनले सन् २००७ मा ल्याएको सबैभन्दा पछिल्लो महासन्धि माछा मारी जीविकोपार्जन गर्ने कार्यसँग सम्बन्धित महासन्धि (नं. १८८) हो।

सन् १९६९ मा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनले गरेका कामका लागि उसलाई 'नोबेल शान्ति पुरस्कार' प्रदान गरिएको थियो।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन संयुक्त राष्ट्रसंघका संस्थाहरूभन्दा विशेष प्रकारको छ, किनकि यो सरकारहरूद्वारा मात्र बनेको छैन। यसका तीन साभेदारहरू रहेका छन् : सरकारहरू, रोजगारदाताहरू र श्रमिकहरू।

तीन पक्ष

रोजगारदाताहरू

सरकारहरू

श्रमिकहरू

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन यी तीन साभेदारहरूको छलफल तथा आपसी सहयोगबाट बनेको छ। यी तीन साभेदारहरू आफ्ना निर्णयहरू लिन स्वतन्त्र छन्।

सन् १९४५ मा संयुक्त राष्ट्रसंघको स्थापना भएको हो। अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन सन् १९४६ मा संयुक्त राष्ट्रसंघीय पद्धतिअन्तर्गतको पहिलो साभेदारी संस्था बनेको थियो।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनका अंगहरू

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सम्मेलन

वार्षिक बैठक : जून
सदस्य राष्ट्रहरू (१७५)

सञ्चालक समिति

वर्षको तीन चोटी बैठक
५६ जना सदस्यहरू

अन्तर्राष्ट्रिय
श्रम कार्यालय
स्थायी सचिवालय

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनका तीनवटा अंगहरू रहेका छन्।

१. अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सम्मेलन

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सम्मेलनले महत्वपूर्ण सामाजिक तथा श्रमिकसम्बन्धी सवालहरूका बारेमा बहस तथा छलफल गर्न मञ्च प्रदान गर्दछ। यसले नयाँ कानूनहरू बनाउँदछ। यो अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको नीति निर्माण गर्ने प्रमुख अंग हो।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनका १७५ सदस्य राष्ट्रहरू प्रत्येकबाट अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सम्मेलनमा चारजना प्रतिनिधिहरूले भाग लिन्छन्। यिनीहरूमध्ये दुई जना सरकारी प्रतिनिधि हुन्छन् भने एक/एक जना राष्ट्रिय स्तरका श्रमिक तथा रोजगारदाताहरूका संगठनबाट प्रतिनिधि हुन्छन्।

२. सञ्चालक समिति

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको कार्यक्रम तथा बजेट सञ्चालक समितिले निर्माण गर्दछ, र त्यसलाई सम्मेलनले पारित गर्दछ। सञ्चालक समितिले सम्मेलनका विषयवस्तुहरू निर्धारण गर्दछ। सञ्चालक समितिले ५ वर्षे अवधिका लागि अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको महानिर्देशक तथा प्रमुख कार्यकारी अधिकृतको चयन गर्दछ। यसका साथै सञ्चालक समितिले अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको कार्यालयको दैनिक काम कार्यवाहीहरूको सुपरिवेक्षण गर्दछ।

सञ्चालक समितिमा २८ सरकारी प्रतिनिधि, रोजगारदाताहरूका १४ प्रतिनिधि तथा श्रमिकहरूका १४ प्रतिनिधि गरी जम्मा ५६ सदस्य रहन्छन्।

३. अन्तर्राष्ट्रिय श्रम कार्यालय

यो अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको कामकार्यवाहीहरू सञ्चालन गर्ने प्रमुख निकायको रूपमा रहेको छ। यो स्थायी सचिवालय र अनुसन्धान तथा अभिलेख केन्द्रको रूपमा रहेको छ। यसको प्रमुख कार्यालय स्वीजरल्याण्डको जेनेभामा रहेको छ, र यसका ५८ वटा क्षेत्रीय तथा राष्ट्रिय कार्यालयहरू रहेका छन्।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन र आदिवासी/जनजाति

आदिवासीहरूको सवालमा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनले कसरी काम गर्न शुरूवात गर्‍यो?

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन लामो समयदेखि आदिवासी/जनजातिहरूको अधिकारको संरक्षण गर्ने कार्यमा संलग्न रहँदै आएको छ। यसअन्तर्गत दुईवटा परिपूरक प्रक्रियाहरू रहेका छन् :

१. मापदण्ड (अन्तर्राष्ट्रिय कानून) बनाउने
२. प्राविधिक सहयोग गर्ने

यो कार्यविधिको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि निम्न अनुसार रहेको छ :

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनले सन् १९२० को दशकमा ग्रामीण श्रमिकहरूको अवस्थाका बारेमा ध्यान दिँदा आदिवासी/जनजातिहरूको सवाललाई पहिलोपटक उठाएको थियो। ग्रामीण श्रमिकहरूमध्ये ठूलो संख्यामा आदिवासी/जनजाति श्रमिकहरू थिए। सन् १९३६ देखि सन् १९५७ सम्ममा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनले श्रमिकहरूको संरक्षणका लागि विभिन्न महासन्धिहरू पारित गर्‍यो। यी महासन्धिहरूमध्ये केही आदिवासी/जनजाति श्रमिकहरूका लागि सान्दर्भिक थिए।^१ यी महासन्धिहरू श्रमिकहरूको नियुक्ति, करारनामा तथा जबरजस्ती श्रमजस्ता विषयसँग सम्बन्धित थिए।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनले व्यावहारिक सहयोग पनि प्रदान गर्दै आएको छ। सन् १९५२ देखि सन् १९७२ सम्म यसले ल्याटिन अमेरिकामा आफ्ना विभिन्न निकायहरूमार्फत् कार्यक्रम सञ्चालन गरेको थियो। यो एन्डियन इन्डियन आदिवासी कार्यक्रमले २ लाख ५० हजार आदिवासीहरूलाई सहयोग पुऱ्याएको विश्वास गरिन्छ।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनले आफ्नो काम गर्ने क्रममा आदिवासी/जनजातिहरूमा मात्र केन्द्रित एउटा कानून निर्माण गर्नुपर्ने आवश्यकता महसूस गर्‍यो। यो आदिवासी/जनजातिहरूका लागि महत्वपूर्ण रहने उनीहरूको छुट्टै विशेषताहरूलाई सम्बोधन गर्न थियो। सन् १९५७ मा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनले आदिवासी/जनजातिहरूसँग सम्बन्धित पहिलो अन्तर्राष्ट्रिय कानून आदिवासी/जनजातिहरूको महासन्धि नं. १०७ (Convention on Indigenous and Tribal Populations No. 107) पारित गर्‍यो। यो महासन्धिले आदिवासी/जनजातिहरूका लागि भूमिमाथिको अधिकार, श्रम तथा शिक्षाजस्ता महत्वपूर्ण विषयहरूलाई सम्बोधन गरेको छ।

जतिबेला अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनले महासन्धि नं. १०७ लाई पारित गर्‍यो, त्यतिबेला आदिवासी/जनजातिहरूलाई 'पिछडिएको' तथा कालान्तरमा मूलधारका अन्य समुदायमा विलय हुने 'अस्थायी' प्रकृतिका समुदायको रूपमा हेरिएको थियो। त्यतिबेलाको मान्यता आदिवासी/जनजातिहरूको निरन्तरताका लागि उनीहरूलाई राष्ट्रिय मूलधारमा समाहित गर्नुपर्दछ भन्ने थियो। यो सम्मिलिकरण अर्थात् आदिवासी/जनजातिहरूलाई राष्ट्रिय मूलधारमा विलय गरेर गरिनुपर्दछ भन्ने थियो।

१ हेर्नुहोस् परिशिष्ट २

सन् १९२० को दशक

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनद्वारा ग्रामीण श्रमिकहरूको कामको अवस्थामा आफ्नो ध्यान केन्द्रित

सन् १९३०

जबरजस्ती श्रमलाई प्रतिबन्धित गर्नेसम्बन्धी महासन्धि (नं.२९) पारित

सन् १९५२-१९७२

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनद्वारा एन्डियन इन्डियन आदिवासीसम्बन्धी कार्यक्रमको नेतृत्व

सन् १९५३

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनद्वारा आदिवासीहरू : स्वतन्त्र देशहरूमा आदिवासीहरूको बाँच्ने तथा कामको अवस्थासम्बन्धी अध्ययन प्रकाशित

सन् १९५७

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको आदिवासी/जनजातिहरूसँग सम्बन्धित महासन्धि नं. १०७ पारित।

२७ अनुमोदन, तीमध्ये १९ अभै पनि लागू

सन् १९८० को दशक

महासन्धि नं. १०७ ले सम्मिलिकरणलाई प्रोत्साहन गरेको भनेर त्यसको आलोचना

सन् १९८२

आदिवासीहरूसँग सम्बन्धित संयुक्त राष्ट्रसंघीय कार्यसमूहको स्थापना

सन् १९८६

महासन्धि नं. १०७ परिमार्जन गर्न अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनका विशेषज्ञहरूको बैठक

सन् १९८७-१९८९

परिमार्जन/पारित गर्ने प्रक्रिया

सन् १९८९

आदिवासी/जनजातिहरूसँग सम्बन्धित महासन्धि नं. १६९ पारित
सन् २००० को जुलाईसम्म १४ वटा अनुमोदन

तर समय बित्दै जाँदा यो दृष्टिकोणमा प्रश्न उठ्न थाल्यो। यसो हुनुमा मुख्यतया: चेतनाको वृद्धिका साथै आदिवासी/जनजातिहरूको संयुक्त राष्ट्रसंघीय आदिवासी कार्यदलजस्तो अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूमा बढ्दो सहभागिता थियो।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनले यो बढ्दो चुनौतिलाई सामना र सम्बोधन गर्नुपर्ने अवस्था आइपुग्यो। सन् १९८५ मा श्रम संगठनले विशेषज्ञहरूको बैठक बोलायो। यो बैठकले महासन्धि नं. १०७ लाई परिमार्जन गर्नुपर्ने निर्णय गर्‍यो। यो सो महासन्धिलाई अध्यावधिक तथा अझ बढी सान्दर्भिक बनाउनका लागि थियो। बैठकले दिएको यो सुझावलाई सञ्चालक समितिले समर्थन गर्‍यो।

सन् १९८७ देखि सन् १९८९ सम्म अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनले महासन्धि नं. १०७ लाई परिमार्जन गर्‍यो। यो गर्ने बेलामा उल्लेख्य संख्यामा आदिवासी/जनजातिहरूसँग परामर्श गरिएको थियो, र आदिवासी/जनजातिहरूले आफ्ना संगठनहरूमाफर्त् वा रोजगारदाता तथा श्रमिक संगठनहरूका प्रतिनिधिहरूका रूपमा वा आफ्ना सरकारहरूका प्रतिनिधिहरूका रूपमा उल्लेख्य संख्यामा परिमार्जनको प्रक्रियामा सक्रियरूपमा सहभागिता जनाएका थिए। दुई वर्षको गहन छलफल तथा मस्यौदा तयारीपछि अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनले सन् १९८९ को जून महिनामा आदिवासी/जनजातिहरूसँग सम्बन्धित महासन्धि नं. १६९ (Indigenous and Tribal Peoples Convention No. 169) लाई पारित गर्‍यो।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको महासन्धि नं. १६९ ले महासन्धि नं. १०७ लाई परिमार्जन गरेको छ। यसले अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको आदिवासी/जनजातिहरूलाई हेर्ने दृष्टिकोणमा परिवर्तन भएको संकेत गर्दछ। महासन्धिको प्रमुख उद्देश्य अहिले पनि आदिवासी/जनजातिहरूलाई संरक्षण गर्नुपर्दछ भन्ने नै रहेको छ, तर यो आदिवासी/जनजातिहरूको संस्कृति, उनीहरूको विशिष्ट जीवन पद्धति तथा उनीहरूको प्रथा परम्पराहरूको सम्मानमा आधारित छ। यसका साथै आदिवासी/जनजातिहरूलाई आफ्नो छुट्टै पहिचानका साथ बाँच्न पाउने अधिकार रहेको छ तथा विकासको आफ्नै बाटो तथा गतिलाई निर्धारण गर्न पाउने अधिकार रहेको छ भन्ने मान्यतामा पनि आधारित छ।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनले त्यसलाई पारित गरेदेखि महासन्धि नं. १६९ ले आदिवासी/जनजातिहरूका सम्बन्धमा प्रमुख अन्तर्राष्ट्रिय नीतिगत दस्तावेजका रूपमा मान्यता पाएको छ। सन् २००७ सम्म महासन्धिलाई १९ देशहरूले अनुमोदन गरिसकेका छन्।^२

महासन्धि नं. १०७ अनुमोदनको लागि अब बन्द गरिएको छ। यद्यपि, ती राष्ट्रहरू जसले महासन्धि नं. १०७ लाई अनुमोदन गरिसकेका छन्, उनीहरूका लागि सो महासन्धि महासन्धि नं. १६९ लाई अनुमोदन नगरेसम्म कानूनीरूपमा बाध्यकारी हुन्छ।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको महासन्धि नं. १६९ को संरचना

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको महासन्धि नं. १६९ मुख्यगरी तीन भागमा बाँडिएको छ। यसका २५ वटा आधारभूत धाराहरू रहेका छन्।

१. सामान्य नीतिहरू (धारा १ देखि १२)
२. वस्तुगत विषयहरू
 - क) भूमि (धारा १३ देखि १९)
 - ख) श्रमिकहरूको नियुक्ति तथा रोजगारीका शर्तहरू (धारा २०)
 - ग) व्यावसायिक तालिम, हस्तकला तथा ग्रामीण उद्योगहरू (धारा २१ देखि २३)
 - घ) सामाजिक सुरक्षा तथा स्वास्थ्य (धारा २४ र २५)
 - ङ) शिक्षा तथा सञ्चारका माध्यम (धारा २६ देखि ३१)
 - च) अन्तर्देशीय सम्पर्क तथा सहयोग (धारा ३२)
३. प्रशासन (धारा ३३)
४. प्रक्रियागत प्रावधानहरू (धारा ३४ देखि ४४)

यो भाग महासन्धिको दर्ता, अनुमोदन तथा पारित गर्ने प्रक्रियासँग सम्बन्धित छ। यो परिचयात्मक पुस्तिकाले पाठकहरूलाई सम्बन्धित विषयहरूका बारेमा जानकारी दिन्छ।

यसका साथै यो निर्देशिकाले महासन्धिका धाराहरू कुनै विशेष परिस्थितिका लागि कसरी सान्दर्भिक हुन सक्दछन्, त्यसका बारेमा पनि व्याख्या गर्दछ।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको सर्वोच्च सञ्चालक निकाय (Governing body) बैठक, १५ जुन २००७
साभार : आइएलओ

कार्यक्षेत्र

धारा १.१

यो महासन्धि :

- क) स्वतन्त्र देशका ती जनजातिरूमा लागू हुन्छ जो सामाजिक, सांस्कृतिक तथा आर्थिकरूपले राष्ट्रिय समुदायका अन्य समूहहरूभन्दा भिन्नै छन्, र जसको गतिविधिहरू उनीहरूको आफ्नै प्रथा परम्परा वा विशेष कानून वा नियमहरूद्वारा पूर्ण या आंशिकरूपले सञ्चालित हुन्छन्।
- ख) आफ्नो राज्यमाथि विजय हुनु वा औपनिवेशिकरण हुनु वा वर्तमानको राज्यको सिमाना निर्माण हुनुभन्दा अघिदेखि नै सो देशमा वा देशको कुनै भौगोलिक भू-भागमा वंशजका आधारमा बसोवास गरिरहेको आधारमा आदिवासी मानिएका स्वतन्त्र देशका जनताहरू, जसको आफ्नो कानूनी अवस्थालाई बेवास्ता गरिएतापनि आफ्ना केही वा सबै सामाजिक आर्थिक, सांस्कृतिक तथा राजनीतिक संस्थाहरूलाई कायम नै राखिरहेका छन्, ती समूहहरूमा लागू हुन्छ।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनले व्यवहारिक दृष्टिकोण लिएको छ। अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको महासन्धि नं. १६९ ले आदिवासी/जनजातिको परिभाषा गरेको छैन। यसले आफूले संरक्षण गर्ने लक्ष्य लिएको समूहहरूको विशेषताहरूका बारेमा मात्र वर्णन गरेको छ।

ट्राइबलहरूका विशेषताहरूमा निम्नलिखित कुराहरू पर्दछन् :

- परम्परागत जीवनपद्धति
- जीवनयापनका तौरतरिकाहरूमा, उनीहरूका भाषा तथा परम्परा आदिमा राष्ट्रका अन्य समुदायहरूभन्दा भिन्नै संस्कृति तथा जीवनपद्धति भएका
- आफ्नै सामाजिक संगठन तथा परम्परागत व्यवहार तथा कानूनहरू

आदिवासीहरूका विशेषताहरूमा निम्नलिखित कुराहरू पर्दछन् :

- परम्परागत जीवनपद्धति
- जीवनयापनका तौरतरिकाहरूमा, उनीहरूका भाषा तथा परम्परा आदिमा राष्ट्रका अन्य समुदायहरूभन्दा भिन्नै संस्कृति तथा जीवनपद्धति भएका
- आफ्नै सामाजिक संगठन तथा राजनीतिक संस्थाहरू
- कुनै विशेष क्षेत्रमा ऐतिहासिकरूपले निरन्तररूपमा बसोवास गरिरहेको वा अरू समूहहरूले त्यस ठाउँमा 'अतिक्रमण' गर्नुभन्दा वा त्यस ठाउँमा आउनुभन्दा अघिदेखि बसोवास गरिरहेका

ऐतिहासिक निरन्तरता महत्वपूर्ण भएतापनि अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनले वर्तमान अवस्थालाई ध्यान दिन्छ। आदिवासी/जनजातिहरूको जीउने तथा काम गर्ने अवस्थामा सुधार ल्याउनु एउटा चुनौति हो, ताकि आदिवासी/जनजातिहरूले उनीहरूले चाहेमा विशेष समूहको रूपमा निरन्तररूपले बाँच्न सकुन्।

स्व-पहिचान

धारा १.२

यस महासन्धिको प्रावधानहरू कुन समूहहरूका लागि लागू हुन्छन् भनी निक्कै गर्न आदिवासी/जनजातिहरूको स्व-पहिचानलाई आधारभूत मापदण्डको रूपमा लिइनेछ।

यस महासन्धि कसका निम्ति प्रयोग हुन्छ तथा यसका लाभान्वित समूहहरूको हुन् त्यो थाहा पाउनु महत्वपूर्ण हुन्छ।

यो महासन्धिले वस्तुगत तथा विषयगत मापदण्ड दुवैमा आधारित दृष्टिकोणलाई अपनाएको छ।

वस्तुगत मापदण्ड

महासन्धिको धारा १.१ ले तोकेको प्रावधानअनुरूपको कुनै व्यक्ति वा समूह आदिवासी वा जनजाति समूह भएमा एवं ती आदिवासी वा जनजातिहरूले कुनै व्यक्तिलाई स्वपहिचानको आधारमा आफ्नो समूहको सदस्य वा समूहको रूपमा स्वीकार गरेमा वा मान्यता दिएमा यस महासन्धिको प्रावधानहरू लागू हुन्छ।

विषयगत मापदण्ड

कुनै व्यक्तिले आफूलाई आदिवासी वा जनजाति समूहको सदस्यको रूपमा प्रस्तुत गरेमा वा सो समूहले यस महासन्धिको प्रावधानअनुरूप आफूलाई आदिवासी वा जनजातिसमूहको रूपमा लिएमा यस महासन्धिको प्रावधानहरू लागू हुन्छ।

आधारभूत मापदण्ड

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको महासन्धि नं. १६९ आदिवासी वा जनजातिहरूको स्व-पहिचानलाई आधारभूत मापदण्डको रूपमा मान्यता दिने पहिलो अन्तर्राष्ट्रिय कानून हो।

आत्मनिर्णयको अधिकार

धारा १.३

यस महासन्धिमा प्रयोग भएको शब्द 'जनता' (peoples) ले अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूमा सो शब्दसँग जोडिएर आउनसक्ने अधिकारहरूमा कुनै पनि किसिमले असर पारेको मानिने छैन।

सामाजिक तथा आर्थिक अधिकारहरू अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको अधिकार क्षेत्र हुन्। आत्मनिर्णयको राजनीतिक अवधारणाको व्याख्या गर्नु यसको क्षेत्राधिकारभन्दा बाहिरको विषय हो।

तथापि, महासन्धि नं. १६९ ले आत्मनिर्णयको अधिकारमाथि कुनै सीमा वा बन्देज राखेको छैन। आत्मनिर्णयको अधिकारलाई स्थापित गर्ने वा परिभाषित गर्ने गरी भविष्यमा निर्माण हुनसक्ने कुनै पनि अन्तर्राष्ट्रिय कानून अनुकूल छ।

जहाँसम्म महासन्धि नं. १६९ को कुरा छ, यसले स्वव्यवस्थापनको अधिकार र आदिवासी/जनजातिहरूलाई आफ्नो प्राथमिकताहरू आफै निर्धारण गर्ने अधिकार प्रदान गरेको छ।

महासन्धि नं. १६९ ले पिपल्स (peoples) शब्दको प्रयोग गरेको छ। महासन्धि नं. १६९ लाई पारित गर्नका लागि भएका छलफलहरूमा यही एउटा शब्द नै आदिवासी/जनजातिहरूलाई जनाउनका लागि प्रयोग गर्न सकिन्छ भन्ने निर्णय गरिएको थियो।

'.....'पिपल्स' (peoples) शब्दले नै प्रष्टसँग यी समूहहरूको छुट्टै पहिचानलाई जनाउँदछ, सो कुरालाई पुनरावलोकन गरिँदै गरेको महासन्धि (अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन महासन्धि नं. १६९)मा मान्यता दिन पर्दछ भन्ने वारेमा तत्कालीन सन्धि पुनरावलोकनकर्ताहरू सबैका बीचमा आमसहमति भएको देखिन्छ।'^३

आत्मनिर्णयको अधिकारसहितको स्वायत्त लिम्बुवान राज्यको माग गर्दै किरात याक्थुङ चुम्लुङ

^३ International Labour Conference, 75th Session. *Partial Revision of the Indigenous and Tribal Populations Convention, 1957 (no. 107)*. Report VI (2), Geneva 1988, pp 12-14.

स्व-व्यवस्थापन

प्रस्तावना

आफू बसोवास गर्ने राज्यको संरचनाभित्र रहेर आफ्नो संस्था, जीवनपद्धति तथा आर्थिक विकासमाथि नियन्त्रण राख्ने तथा आफ्नो पहिचान, भाषा तथा धर्महरूलाई निरन्तरता दिने र विकास गर्ने आदिवासीहरूको चाहनाहरूलाई मान्यता दिंदै

स्व-व्यवस्थापन

आदिवासी/जनजातिहरूलाई आफ्नो जीवनमाथि नियन्त्रण राख्ने तथा आफ्ना भविष्यका बारेमा निर्णय गर्ने अवसर तथा वास्तविक सम्भावना हुनुपर्दछ।

महासन्धि नं. १६९ को एउटा महत्वपूर्ण उद्देश्य स्व-व्यवस्थापनका शर्तहरूको निर्माण गर्नु हो। स्वव्यवस्थापनले आदिवासी/जनजातिहरूलाई आफ्नो जीवन तथा भविष्यमाथि नियन्त्रण गर्न तथा आफ्ना छुट्टै संस्कृति, परम्परा तथा व्यवहारहरूका बारेमा वृहत मान्यता पाउन अवसरहरू प्रदान गर्दछ। यसका साथै स्व-व्यवस्थापनले आदिवासी/जनजातिहरूलाई उनीहरूको आफ्नो आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विकासमाथि अझ बढी नियन्त्रण गर्न पनि अवसर प्रदान गर्दछ।

पानामाका कुना आदिवासी/जनजातिहरूले सानब्लास भन्ने ठाउँको कोमार्का (प्रशासनिक उप-विभाजन) भन्ने क्षेत्रमा केही मात्रामा स्व-व्यवस्थापनका अवसरहरू प्राप्त गरेका छन्। सन् १९५३ को ऐन नं. १६ अनुसार कुनाहरूको भूमिमा हुने कुनै पनि विकास परियोजनालाई उनीहरूको प्रमुख राजनीतिक संस्था 'कुना महासभा' ले स्वीकृति दिनुपर्दछ, यद्यपि त्यहाँ राज्यको कार्यकारी निकाय नै सर्वोच्च प्रशासनिक अधिकारीको रूपमा रहेको छ।^४

आदिवासीको स्वव्यवस्थापनको सबैभन्दा विकसित स्वरूपहरूमध्येको एउटा उदाहरण ग्रीनल्याण्डको हो। यो ग्रीनल्याण्डको स्वशासन (Greenland Home Rule) सन् १९७८ मा स्वशासन ऐन (Home Rule Act) पारित भएपश्चात् सन् १९७९ मा स्थापना भएको थियो। ग्रीनल्याण्डका इन्विट आदिवासीहरू इन्विट आदिवासीका समूहहरूमध्ये केही मात्रामा स्वशासन पाउने पहिलो समूह थिए।

'यद्यपि ग्रीनल्याण्ड डेनमार्कको अधीनमा रहेको छ, तथापि ग्रीनल्याण्ड स्वशासन अधिकारीहरू अर्थात् इन्विट आदिवासीहरूले केही सार्वजनिक संस्थाहरूमाथि नियन्त्रण तथा ती संस्थाहरूको जिम्मेवारी लिएका छन्। यसका साथै उनीहरूले आफ्नो ठाउँ, देशको विकास गर्ने उद्देश्यले आफ्नै सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थाहरू र उपलब्ध प्राकृतिक स्रोतहरू अनुरूप नीतिहरू निर्माण पनि गरेका छन्।'^५

क्यानडाको उत्तर पश्चिम क्षेत्रमा सन् १९९३ को जून महिनामा पारित भएको सी-१३२ कानूनका अनुसार नुनाभुट नाम गरेको क्षेत्रको स्थापना गरियो। यो ऐन सन् १९९९ को अप्रिल १ मा लागू भएको थियो। नुनाभुट क्षेत्रमाथि इन्विट आदिवासीको बहुमत (करिब ९० प्रतिशत) ले लोकतान्त्रिक नियन्त्रण गर्दछ। नुनाभुट सरकारको स्वरूपका बारेमा सहमति भएको छ। यो सहमतिअनुरूप शुरूको अवधिमा इन्विट आदिवासीलाई रोजगारीको सबै तहहरूमा कम्तीमा ५० प्रतिशत रोजगारी दिइनेछ।^६

४ Assies, W. J. & Hoekema, A.J. *Indigenous Peoples Experiences with Self-Government*. IWGIA Document 76, Copenhagen, 1997, pp. 154-156.

५ Minority Rights Group: *Polar Peoples: Self-determination and Development*. London. 1994, pp. 1-7.

६ IWGIA Yearbook: *The Indigenous World 1997-98*. Copenhagen, 1998, p. 25. See also: Minority Rights Group. *Polar Peoples: Self-determination and Development*. London, 1994, p. 123.

जिम्मेवारी

धारा २.१

सम्बन्धित समूहहरूको सहभागितामा ती समूहहरूको अधिकारहरूको संरक्षण गर्न तथा उनीहरूको अखण्डताको सम्मानलाई सुनिश्चित गर्न समन्वयकारी तथा योजनाबद्ध गतिविधिहरूको निर्माण गर्ने जिम्मेवारी सरकारको हुनेछ।

आफ्नो देशका आदिवासी/जनजातिहरूको अधिकारहरूको संरक्षण तथा प्रवर्द्धन गर्ने सरकारहरूको दायित्व हुनेछ। सरकारहरूमाथि महासन्धि पूर्णरूपमा कार्यान्वयन होस् भनेर सुनिश्चित गर्ने अन्तिम जिम्मेवारी पनि रहेको छ।

सरकारलाई यस काममा सघाउनका लागि आदिवासी/जनजातिहरूको विषयहरूमा केन्द्रित विशेष संस्थाहरूको स्थापना गर्न सकिन्छ। त्यस्तै गरेर यी संस्थाहरूलाई प्रभावकारीरूपमा आफ्नो काम सञ्चालन गर्न सहयोगका लागि आवश्यक स्रोतहरू प्रदान गर्नु पनि महत्वपूर्ण छ।

विश्वका केही देशहरूमा उल्लेख्य संख्यामा सरकारी निकाय तथा संस्थाहरू आदिवासी/जनजातिहरूसँग काम गरिरहेका छन्। यसले भ्रम तथा पुनरावृत्ति पनि निम्त्याउन सक्दछ। भ्रमबाट जोगिनका लागि विभिन्न निकायहरूले समन्वयकारीरूपमा एकअर्कासँग सहयोग गरेर काम गर्नु पर्दछ। आदिवासी/जनजातिहरूसँग सम्बन्धित सबै परियोजना तथा कार्यक्रमहरूको सुपरिवेक्षण गर्ने अधिकार भएको सरकारी कार्यालय नै यी सबै काम कार्यवाहीहरूलाई समन्वय गर्ने सबैभन्दा उपयुक्त निकाय हुन सक्दछ।

सन् १९९४ मा कम्बोडियाको सरकारले पहाडी क्षेत्रका मानिसहरूको विकासका लागि अन्तर-मन्त्रालय समिति स्थापना गरेको थियो। सो समिति पहाडी क्षेत्रका मानिसहरूको विकासका लागि भनेर बनाइने कामकार्यवाहीहरूको समन्वय गर्न निर्माण गरिएको थियो। अन्तर-मन्त्रालय समितिको क्षेत्राधिकारअन्तर्गत नीति निर्देशन बनाउने, विकास परियोजनाहरू प्रस्ताव गर्ने, सरकारको विकास परिषदसँग सम्पर्क तथा सञ्चार गर्ने र सरकारलाई सुझावहरू पेश गर्नेजस्ता जिम्मेवारीहरू रहेका थिए।^७

त्यस्तै गरेर भियतनाममा पर्वतीय क्षेत्रहरूको जातीय अल्पसंख्यकहरूको समितिलाई पर्वतीय क्षेत्रका मानिसहरूको विकासमा संलग्न विभिन्न निकायहरूको कामलाई समन्वय गर्ने जिम्मेवारी दिइएको छ। सो समितिले सरकारको सल्लाहकार अंगको रूपमा पनि काम गर्दछ। समितिको कामहरूमा अनुसन्धान, कानूनी सहयोग र नीति तथा कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन एवं मूल्याङ्कन पर्दछ।^८ आदिवासी/जनजातिहरूसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको नीतिलाई प्रवर्द्धन गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको परियोजनाले आदिवासी/जनजातिहरूको अवस्थामा सुधार ल्याउन कम्बोडिया तथा भियतनामका दुवै समितिहरूसँग काम गर्दछ।

भियतनाम र कम्बोडियामा जस्तै अरू देशहरूमा पनि आदिवासी/जनजातिहरूको विषयहरूलाई सम्बोधन गर्नका लागि त्यस्तै अंगहरू रहेका छन्। यसको उदाहरणको रूपमा ब्राजिलको राष्ट्रिय इन्डियन (आदिवासी) प्रतिष्ठान, कोलम्बियाको आदिवासी मामिलासम्बन्धी महानिर्देशनालय तथा मेक्सिकोको राष्ट्रिय (इन्डियन) आदिवासी प्रतिष्ठान छन्।

^७ Inter-Ministerial Committee for Highland Peoples' Development in Northeastern Cambodia. *Report of the Regional Workshop on "Country Comparisons on Highland Peoples' Development Issues"*, April 8-10, 1997. Ta Prohm Environment Ltd. p. 10; Social Research Institute, Chiang Mai University: *Summary Report of Training Workshop for the Inter-Ministerial Committee for Highland Peoples' Development*, Cambodia. 1996, p. 1.

^८ *Official gazette*, No. 29 (20-10-1998), p. 10.

धारा ३३.१

यो महासन्धिमा उल्लिखित विषयवस्तुहरूका लागि जिम्मेवार सरकारी निकायले सम्बन्धित समूहहरूलाई असर गर्ने विषयवस्तुहरूको कार्यान्वयनका लागि निकायहरू वा अन्य उपयुक्त संयन्त्रहरू विद्यमान छन् भनेर सुनिश्चित गर्नुपर्दछ। त्यस्तै गरेर ती निकायहरू वा संयन्त्रहरूसँग आफ्ना विषयवस्तुहरूको उपयुक्त कार्यान्वयनका लागि आवश्यक साधनहरू छन् भनेर सुनिश्चित गर्नुपर्दछ।

तथापि, सरकारहरू तथा निकायहरूले मात्र उपायहरू तथा कार्यक्रमहरूका बारेमा निर्णय तथा नियन्त्रण गर्न सक्दैनन्। उनीहरूले आदिवासी/जनजातिहरूको परामर्श तथा सहभागितामा ती कामहरू गर्नु पर्दछ।

जिम्मेवारीको हस्तान्तरण :

यो महासन्धिले तल दिइएका तीनवटा विषयहरूमा आदिवासी/जनजातिहरूको पूर्ण व्यवस्थापन तथा नियन्त्रण रहनुपर्ने उल्लेख गरेको छ :

- विशेष व्यावसायिक तालिम कार्यक्रमहरू (धारा २२.३)
- समुदायमा आधारित स्वास्थ्य सेवाहरू (धारा २५.१)
- शैक्षिक कार्यक्रमहरू (धारा २७.२)

यी विषयहरूका बारेमा जिम्मेवारीको हस्तान्तरण तबमात्र हुनुपर्दछ, जब आदिवासी/जनजातिहरू आफैले व्यवस्थापन तथा नियन्त्रण गर्ने उपयुक्त समय हो भनेर निर्णय गर्दछन्। तथापि, जिम्मेवारीको हस्तान्तरण भइसकेपछि पनि सरकारहरू सबै दायित्वहरूबाट भने पन्छिन पाउँदैनन्। उनीहरूले सबै कामकार्यवाहीहरू राम्रोसँग सञ्चालन भइरहेका छन् तथा तिनीहरूले पर्याप्त आर्थिक सहयोग प्राप्त गरिरहेका छन् भनेर सुनिश्चित गर्नका लागि ती कामकार्यवाहीहरूको सुपरिवेक्षण गरिरहनु पर्दछ।

आदिवासी/जनजातिहरूसँग काम गर्ने सरकारी निकाय तथा कर्मचारीहरू आ-आफ्ना कार्यक्षेत्रहरूमा महासन्धि नं. १६९ को उपयुक्त कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्न सो महासन्धिको प्रावधानहरूका बारेमा जानकारी हुनुपर्दछ। यो विशेष गरेर महासन्धि नं. १६९ लाई अनुमोदन गरिसकेका देशहरूका लागि महत्वपूर्ण छ।

आधारभूत अधिकार

धारा ३

१. आदिवासी/जनजातिहरूले
मानवअधिकार तथा आधारभूत
स्वतन्त्रताहरू पूर्णरूपले तथा
निर्वाधरूपमा र बिना कुनै भेदभाव
उपभोग गर्न पाउनेछन्। यस
महासन्धिको प्रावधानहरू ती समूहका
पुरुष र महिला सदस्यहरू दुवैमा
बिनाकुनै भेदभाव लागू हुनेछन्।
२. कुनै पनि किसिमको शक्ति वा
करकाप प्रयोग गरेर ती समूहहरूको
मानवअधिकार तथा आधारभूत
स्वतन्त्रताहरू, जसमा यस महासन्धिमा
उल्लिखित अधिकारहरू पनि समावेश
छन्, त्यसको उलङ्घन गरिने छैन।

आदिवासी/जनजातिहरूले अरूले भैं सवै किसिमका मानवअधिकार तथा आधारभूत स्वतन्त्रताहरूको उपभोग गर्दछन्। यस्ता अधिकार र स्वतन्त्रताहरूमा स्वतन्त्रता तथा समानताको अधिकारका साथै स्वास्थ्य, शिक्षा आदिका अधिकारहरू पनि पर्दछन्। यो पुरुष र महिला दुवैलाई लागू हुन्छ।

विशेष उपायहरू

धारा ४.१

सम्बन्धित समूहका व्यक्तिहरू, संस्थाहरू, सम्पत्ति, रोजगारी, संस्कृति तथा वातावरणको संरक्षणका लागि उपयुक्त विशेष उपायहरू अपनाइनेछ।

धारा ४.२

ती विशेष उपायहरू सम्बन्धित समूहहरूको स्वतन्त्रतापूर्वक व्यक्त इच्छाको विपरित हुनेछैन।

आदिवासी/जनजातिहरूका संस्कृति तथा जीवनपद्धतिहरू प्रायजसो राष्ट्रिय जनसंख्याका अन्य समुदायहरूका संस्कृति तथा जीवनपद्धतिहरूभन्दा भिन्न हुन्छन्। त्यसैले उनीहरू आफ्नो विशेष संस्कृति, परम्परा तथा मूल्य मान्यताहरूका कारण भेदभावमा पर्न सक्दछन्। यसको परिणामस्वरूप धेरैजसो आदिवासी/जनजातिहरूले सांस्कृतिक विनाश भोग्नु पर्दछ।

महासन्धि नं. १६९ आदिवासी/जनजातिहरूको कमजोर अवस्थालाई सम्बोधन गर्न पारित गरिएको थियो। यसले आदिवासी/जनजातिहरूको संस्था, सम्पत्ति र संस्कृतिहरू तथा पर्यावरणको संरक्षणको लागि विशेष उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्ने आवश्यकता औल्याएको छ।

यी विशेष उपायहरूको उद्देश्य आदिवासी/जनजातिहरूको जीवनस्तरलाई राष्ट्रिय जनसंख्याको अन्य समुदायहरूको समान स्तरमा पुऱ्याउनु तथा संस्कृति र परम्पराहरूलाई संरक्षण गर्नु रहेको छ। यसो गर्दा उनीहरूको सामाजिक तथा सांस्कृतिक पहिचान, परम्परा, प्रचलन तथा संस्थाहरूको सम्मान गरेर एवं उनीहरूको इच्छा अनुसार गरिनु पर्दछ।

संकटमा राजी जाति

सुदुरपश्चिमाञ्चल क्षेत्रान्तर्गतको सुर्खेत र कैलालीको सीमा नदी कर्णालीको तीरमा शदीयौँदेखि बसोवास गर्दै आएका राजीहरूको माछा मार्ने, डुङ्गा खियाउने, भेरी काढ्ने (जंगली मौरीको मह काढ्ने), गिट्टा भ्याकुर र कन्दमुल खोज्ने लगायतका जल र जंगलसंग सम्बद्ध परम्परागत पेशा र राजी हुनुको मौलिकता समयान्तरसँगै फन फन संकटमा पर्दै गएको छ। कुनै समय घाट (नदी तार्ने स्थल) को राजा रहेको गौरवान्वित ऐतिहासिक कथा अर्थात् मिथक बोकेका राजीहरू यतिबेला घाट तार्ने ठेक्काबाट समेत वञ्चित बनाइएका छन्। उनीहरूको यो पेशा सुंगरखाल गाविसको घाट तार्ने ठेक्कादेखि राजीहरूले घाट तार्दै आएका स्थान नजिक बनाइएका भोलुङ्गे पुलहरूले उनीहरूको पेशामा प्रत्यक्ष असर पारेको छ। पातलैंदै गएको जंगल र सामुदायिक वनको नीतिले गर्दा भेरी काढ्ने, कन्दमूल र गिट्टा भ्याकुर खोजेर जीविका चलाउने उनीहरूको पेशा पनि संकटमा पर्न गएको छ। खोलासंग प्रत्यक्ष सम्बन्ध नरहेका जातिहरूले पनि माछा मार्नले माछा कम हुनु र माछा मार्ने ठेक्का पनि गैरराजीले नै पाउनुले उनीहरूको माछा मार्ने पेशासमेत संकटमा परेको छ। कर्णाली नदीको आसपासका विशाल ठाउँहरू आवाद गरेर सो स्थान र थरलाई एउटै नाम दिए पनि ती ठाउँहरूमध्ये सीमितरूपमा कैलालीको सोल्टा र सुर्खेतको घाटगाउँबाहेक जामु, कुइनेजस्ता ठाउँहरूमा उनीहरूको एक घर पनि छैन। यो संगसँगै अर्ध फिरन्ते प्रवृत्तिका कारण विभिन्न जातिहरूसँगको घुलन गर्नुपर्ने बाध्यताले गर्दा पनि उनीहरूको भाषा बाहेक मौलिकपनका अन्य सबै पनहरू धेरैजसो अन्यसंग मिसिएका छन् भने केही हराइ नै सकेका छन्।

यस्तो अवस्थामा उनीलाई आफ्नो हक अधिकार दावी गर्न सफल र सक्षम बनाउँदै उनीहरूको प्राकृतिक स्रोतहरूमा पहुँच तथा नियन्त्रण सुनिश्चित गराउने उद्देश्यले राजी शाल्म समाजको समेत गठन गरी सो संस्थाले सन् २००६ देखि तीन वर्षे अल्पसंख्यकमुखी परियोजना सञ्चालन गरिराखेको छ। बर्दिया, कैलाली र कञ्चनपुर जिल्लाका राजीहरूलाई समेटेको यो परियोजनाले राजीहरूको परम्परागत पेशालाई विशेष महत्व दिएर जीविकोपार्जनका लागि कृषि सहकारी, गैरकाष्ठ वन पैदावर तथा कृषि वन कार्यक्रमलगायतका विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिरहेको छ।

परामर्श

धारा ६.१

यस महासन्धिको प्रावधानहरूलाई लागू गर्दा सरकारले :

क) ती समूहहरूलाई प्रत्यक्षरूपमा असर पार्नसक्ने कानूनी वा प्रशासनिक उपायहरूलाई अवलम्बन गर्ने बारेमा सोचाई बनाउँदा सम्बन्धित समूहहरूसँग उपयुक्त प्रक्रियाहरूद्वारा तथा खास गरेर उनीहरूको प्रतिनिधिमूलक संस्थाहरूको माध्यमद्वारा परामर्श गर्नुपर्दछ।

परामर्श महासन्धि नं. १६९ को आधारभूत सिद्धान्त हो।

आदिवासी/जनजातिहरूको जीवनमा प्रत्यक्ष असर पार्ने वा पार्नसक्ने उपायहरूका बारेमा निर्णय गरिँदा वा त्यसलाई कार्यान्वयन गरिँदा उनीहरूले ती उपायहरू कसरी, कहाँ र किन लागू गर्नुपर्दछ त्यसका बारेमा आफ्ना कुरा भन्न अत्यन्तै थोरै मात्रामा पाउँछन् वा आफ्ना कुरा राख्न पाउँदैनन् जुन उनीहरूले भोग्ने एउटा प्रमुख समस्या हो।

कोलम्बियाको उरा जलविद्युत परियोजनाको निर्माणको क्रममा महासन्धि नं. १६९ को उल्लंघन हुन गएकोले सो विषयबारे अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनमा परेको उजुरीका बारेमा मूल्याङ्कन गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको महासन्धिहरूको कार्यान्वयन तथा सुभावसम्बन्धी विशेषज्ञहरूको समितिले टिप्पणी गरेको थियो। सो परियोजनाले इम्बेरे-काटियो आदिवासी समुदायले बसोवास गरेको अधिकांश भू-भागलाई जलमग्न गर्न थालेको थियो। सो परियोजना सम्बन्धित आदिवासीसँग अग्रिम परामर्श नगरिकन शुरू गरिएको थियो। त्यसैले सो परियोजना महासन्धि नं. १६९ को धारा ६ को विपरित थियो।

महासन्धि नं. १६९ ले आदिवासी/जनजातिहरूको उनीहरूसँग परामर्श गरिनुपर्ने अधिकारलाई केन्द्रविन्दुमा ल्याइदिएको छ।

आदिवासी/जनजाति समूहहरूलाई प्रत्यक्ष असर पार्नसक्ने कुनै पनि उपायहरूका बारेमा अन्वेषण वा अनुसन्धान गरिँदा, त्यसबारे योजना बनाइँदा वा त्यसलाई कार्यान्वयन गरिँदा यो परामर्श गरिनु पर्दछ।

यी उपायहरूमा निम्नलिखित विषयहरू समावेश छन् :

- राष्ट्रिय संविधानको संशोधन
- नयाँ कृषिसम्बन्धी कानूनहरू
- भूमि अधिकारसम्बन्धी कानूनहरू वा भूमिमाथिको अधिकारको कागजपत्र प्राप्त गर्ने प्रक्रियाहरू
- राष्ट्रिय शैक्षिक वा स्वास्थ्य कार्यक्रम तथा सेवाहरू
- आदिवासी/जनजाति समूहलाई असर पार्ने सार्वजनिक नीतिहरू

छलफलमा व्यस्त माफ्तीहरू
तस्वीर : नेपाल माफि उत्थान संघ

यसैले कुनै पनि आदिवासी/जनजातिहरूलाई प्रत्यक्ष असर पार्ने कानूनहरू वा प्रशासनिक प्रावधानहरूलाई लागू गर्दा सरकारहरूले ती समूहहरूसँग खुल्ला, स्पष्ट तथा अर्थपूर्ण छलफलहरू गर्नुपर्दछ।

धारा ६.२

यो महासन्धिको कार्यान्वयनमा गरिने परामर्शहरू इमान्दारीताका साथ विद्यमान परिस्थितिसँग उपयुक्त हुने गरी, प्रस्तावित उपायहरूमा सम्झौता वा सहमतिमा पुग्ने उद्देश्यले गरिनुपर्दछ।

उद्देश्य

सहमति

आदिवासी/जनजातिहरूमा प्रत्यक्ष असर

महासन्धिले सरकारहरू तथा आदिवासी/जनजातिहरूका बीच छलफल तथा कुनै प्रबन्ध मिलाउन गरिने वार्ताका लागि संरचना प्रदान गर्दछ। त्यस्तो छलफल वा परामर्शको उद्देश्य सम्झौता (समझदारी) वा पूर्ण तथा सुसूचित सहमतिमा पुग्नु रहेको छ।

निषेधाधिकारका बारेमा के कुरा छ?

महासन्धि नं. १६९ ले आदिवासी/जनजातिहरूलाई निषेधाधिकार दिएको छैन।

महासन्धिले आदिवासी/जनजातिहरूको इच्छाविपरित कुनै पनि उपायहरू लिइने छैन भनेर उल्लेख गरेको छ। तर, यसको अर्थ आदिवासी/जनजातिहरू सहमत नभएमा केही पनि काम गरिने छैन भन्ने चाहिँ होइन।

सन् १९७७ मा क्यानडाको मानीटोवाका पाँचवटा क्रि आदिवासी समुदायहरूले एउटा ठूलो जलविद्युत परियोजनाको निर्माणबाट पर्यावरणीय क्षति तथा भूमि गुमाउने अवस्थाको सामना गर्नु परेको थियो। उनीहरूले सो परियोजनालाई बन्द गर्न सकेनन्, तर आफ्नो संघीय सरकारसँग क्षतिपूर्तिको प्याकेजको सहमतिमा पुगे। यो सहमतिलाई उत्तरी क्षेत्रको बाढीसम्बन्धी सहमति भन्ने गरिन्छ। सो सहमतिमा बाढीमा परेका जमीनको क्षतिपूर्तिस्वरूप अन्य भूमिहरू प्रदान गर्ने प्रावधान, वन्यजन्तुको व्यवस्थापनमा क्रि आदिवासीहरूलाई जिम्मेवारी दिने तथा पिउने पानीको उपलब्धतामाथिको नियन्त्रण तथा त्यसका बारेमा सुनिश्चितता जस्ता विषय समावेश गरिएको थियो।^९

यहाँ सम्झनुपर्ने महत्वपूर्ण विषय के छ भने परामर्श इमान्दारीतासाथ एकअर्काको हित, मूल्यमान्यता तथा आवश्यकताहरूको सम्मान गरेर गरिनु पर्दछ। परामर्शको प्रक्रिया सम्बन्धित समूह वा समुदायको अवस्था एवं चारित्रिक विशेषतासँग मिल्दो हुनुपर्दछ। त्यसैले गाउँका अगुवाहरूसँग उनीहरूले नबुझे राष्ट्र भाषा वा अन्य कुनै भाषामा अनुवादको सुविधाविना गरिने बैठक वास्तविक परामर्श हुन सक्दैन।

आदिवासीहरूको मानव अधिकार तथा आधारभूत स्वतन्त्रता हेर्ने विशेष समाधिकार रोडल्फो स्टेभन हेगन र नेपालका आदिवासीहरूबीच काठमाण्डौ परामर्श

९ Barsh, R.L.& Bastien, K. *Effective Negotiation by Indigenous Peoples. An Action Guide with Special Reference to North America*. ILO, Geneva. 1997, p.110.

महासन्धि नं. १६९ ले परामर्श गर्दा अपनाउनु पर्ने नियमहरूका बारेमा निम्नानुसार उल्लेख गरेको छ :

सम्बन्धित समूहहरू :

कुनै विशेष गतिविधिबाट प्रभावित हुने समूहहरू, जस्तै कुनै आदिवासीका गाउँहरूका बीचबाट राजमार्ग बनाउने योजना गरिएको छ भने ती सम्बन्धित गाउँहरूलाई परामर्शको अधिकार हुन्छ। ती गाउँहरूले सो योजनाका बारेमा के सोचाई राख्दछन्, त्यसका बारेमा सम्बन्धित अधिकारीहरूलाई सुनाउने अवसर दिनु पर्दछ। उनीहरूसँग सो योजनाका विकल्पहरूको सुझाव पनि हुन सक्दछन्।

उपयुक्त प्रक्रियाहरू :

सम्बन्धित समूहहरूसँग कसरी परामर्श गरिन्छ, त्यो परिस्थितिमा निर्भर रहन्छ। परामर्श 'उपयुक्त' हुनको लागि प्रत्येक विशेष परिस्थितिको आवश्यकताअनुरूप हुनुपर्दछ। त्यस्तै गरेर परामर्श अर्थपूर्ण, निष्कपट तथा पारदर्शी हुनुपर्दछ। जस्तै माथि उल्लिखित प्रस्तावित राजमार्गको सम्बन्धमा गाउँका केही सदस्यहरूसँग मात्र कुरा गरेर पुग्दैन। बहुमतको दृष्टिकोणलाई प्रतिनिधित्व नगर्ने केही छानिएका सीमित व्यक्तिहरूसँग गरिएको बन्द बैठक 'वास्तविक' परामर्श हुन सक्दैन।

प्रतिनिधिमूलक संस्थाहरू :

यसअन्तर्गत अगुवाहरूको सभा तथा गाउँसभाजस्ता परम्परागत संस्थाहरूका साथै समकालीन संरचनाहरू पनि पर्दछन्। यस्ता संरचनाहरूमा सम्बन्धित समुदाय वा समूहहरूद्वारा आफ्ना वास्तविक प्रतिनिधिका रूपमा मान्यता दिइएका आदिवासी/जनजातिहरूका संसद वा स्थानीयरूपमा निर्वाचित नेताहरू पर्दछन्। यस्तो प्रतिनिधित्व विभिन्न अवस्थामा फरक फरक हुन सक्दछ।

सौदाबाजीको शक्ति

महासन्धि नं. १६९ ले आदिवासी/जनजातिहरूलाई परामर्शको अधिकार तथा आफ्ना दृष्टिकोणहरू अभिव्यक्त गर्ने अधिकार दिएको छ। महासन्धिले उनीहरूलाई निर्णय प्रक्रियामा सहभागि हुने तथा त्यसको परिणामलाई प्रभावित गर्ने अवसर पनि प्रदान गरेको छ। महासन्धिले आदिवासी/जनजातिहरूलाई आफ्ना अधिकारहरूको संरक्षण गर्नका लागि छलफल तथा सौदाबाजी गर्ने ठाउँ दिएको छ।

सहभागिता

धारा ७.१

सम्बन्धित समूहहरूलाई आफ्नो जीवन, आस्था, विश्वास, संस्थाहरू तथा आध्यात्मिक समृद्धि एवं उनीहरूले ओगटेका वा प्रयोग गर्ने भूमिमा असर गर्ने विकासका प्रक्रियाहरूका बारेमा आफ्ना प्राथमिकताहरू निर्धारण गर्ने अधिकार रहनेछ तथा यथासक्य आफ्नो आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विकासमाथि नियन्त्रण राख्ने अधिकार हुनेछ। यसका साथै उनीहरू आफूलाई प्रत्यक्ष असर गर्नसक्ने राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय विकासका लागि बनाइने योजना तथा कार्यक्रमहरूको निर्माण, कार्यान्वयन तथा मूल्याङ्कनमा सहभागी हुने अधिकार हुनेछ।

धारा ६.१

यस महासन्धिको प्रावधानहरूलाई लागू गर्दा सरकारले :

ख) सम्बन्धित समूहहरूले उनीहरूलाई सरोकार राख्ने नीति तथा कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनका लागि जिम्मेवार निर्वाचित संस्था तथा प्रशासनिक एवं अन्य अंगहरूको निर्णय लिने सबै तहहरूमा स्वतन्त्रतापूर्वक र कम्तीमा पनि जनसंख्याको अन्य समूहहरूले जित्ने सहभागी हुन पाउने माध्यमहरू निर्माण गर्नुपर्दछ।

ग) यी समूहहरूको आफ्नै संस्थाहरू तथा गतिविधिहरूको पूर्ण विकासका लागि माध्यमहरू निर्माण गर्नुपर्दछ। यसका साथसाथै त्यसका लागि उपयुक्त अवस्थामा आवश्यक स्रोतहरू पनि उपलब्ध गराउनु पर्दछ।

सहभागिता महासन्धि नं. १६९ को अर्को आधारभूत सिद्धान्त हो।

आफ्नो विकासको गति तथा सीमालाई नियन्त्रण गर्न आदिवासी/जनजातिहरू त्यससँग सम्बन्धित सबै प्रक्रियाहरूमा पूर्णरूपमा संलग्न हुनुपर्दछ। कुनै पनि पहल चाहे त्यो नीति निर्माणको प्रक्रियामा होस् वा परियोजना वा कार्यक्रमको कार्यान्वयनमा होस्, त्यसमा उनीहरू शुरुदेखि अन्त्यसम्म सहभागी भएमात्र उनीहरू त्यसप्रति जिम्मेवार हुन सक्दछन्। त्यस्तो भएमात्र उनीहरू आफ्नो सामाजिक तथा आर्थिक आत्मनिर्भरताको अवस्था निर्माण गर्न सक्रियरूपमा सहभागी हुन सक्दछन्।

महासन्धिले कुनै पनि पहलकदमीमा सबै सरोकारवालाहरूको 'स्वामित्व' को आवश्यकतामा जोड दिएको छ। यो सम्बन्धित सबै समूहहरूमा सो पहलकदमीको फाइदाहरू पुग्नु भनेर सुनिश्चित गर्न हो।

सन् १९८९ मा उत्तर-पश्चिम मडागास्करको म्यानोनगारिभो क्षेत्रमा प्रकृतिका लागि विश्व कोषले 'मानव-वनस्पतिविज्ञान' परियोजना शुरु गरेको थियो। सो परियोजनाअन्तर्गत स्थानीय समुदायहरूको परामर्श तथा सहभागितामा एकीकृत स्वास्थ्य प्रणालीको विकास गरिएको थियो। यसमा परम्परागत जडिबुटीहरूमा आधारित परम्परागत औषधीहरूलाई आधुनिक औषधीसँग संयुक्तरूपमा प्रयोग गरिएको थियो। यो परियोजना अन्तर्गत परम्परागत धामी-भाँक्री, वैद्य तथा आधुनिक चिकित्सकहरू समुदायको स्वास्थ्य आवश्यकतालाई पूर्ति गर्न सँगै काम गर्दछन्।^{१०} यसरी जैविक सांस्कृतिक विविधताको संरक्षणलाई विकास कार्यक्रमसँग सिर्जनात्मक तरिकाले संयोजन गरिएको थियो।

सहभागिताका तत्वहरू :

- आदिवासी/जनजातिहरूलाई कुनै पनि परियोजना, नीति वा कार्यक्रमको प्रत्येक चरणमा संलग्न हुने अधिकार रहेको छ।
- कुनै पनि नीति, कार्यक्रम वा परियोजनाको तर्जुमादेखि त्यसको कार्यान्वयन तथा मूल्याङ्कन सबै चरणमा सहभागिता गर्न दिइनु पर्दछ।
- आदिवासी/जनजातिहरू निर्णय प्रक्रियाका स्थानीय, राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय सबै तहहरूमा सहभागी हुन्छन्। यसअन्तर्गत राजनीतिकरूपले निर्वाचित निकायहरूका साथै राष्ट्रिय एवं स्थानीय प्रशासनिक निकायहरू पर्दछन्।
- सहभागिता आदिवासी/जनजातिहरूको आफ्नै परम्परागत वा प्रतिनिधिमूलक निकायमार्फत् हुन्छ। उनीहरूले स्वीकार गरेको अवस्थाबाहेक यस्तो सहभागिता समुदाय बाहिरबाट थोपरिएका संरचनाहरूमार्फत् गर्न पाइँदैन।

सहभागिताको उदाहरण

कम्बोडियामा कम्बोडियाली क्षेत्र पुनःस्थापना तथा पुनर्निर्माण परियोजना तथा रतनाकीरी जिल्ला ग्रामीण समितिको सहयोगमा स्थानीय समूहहरूको स्वामित्वमा स्थानीय स्तरको योजना निर्माण प्रक्रिया शुरु गरिएको थियो। यो कार्यक्रम गाउँलेहरू स्वयंले ५१ वटा गाउँहरूमा कार्यान्वयन गरेका थिए। विकास योजनाहरूको तयारीका लागि गाउँ विकास समितिहरू जिम्मेवार थिए। स्थानीय सहभागितामार्फत् मानिसहरूले अनुभव तथा आत्मविश्वास बटुल्छन्। यसले विकास गतिविधिहरूको निरन्तरता तथा दिगोपनालाई सुनिश्चित गर्दछ। (ILO/UNDP: *Regional Workshop Report: Information Exchange on Development Experiences with Highland Peoples, Chiang Mai, Thailand, 17-21 November 1997*. 1999, p. 12.)

^{१०} Quanash, N. "Biocultural diversity and integrated health care in Madagascar". In: *Nature & Resources*, Vol. 30, No. 1. Carnforth, UK; Pearl River, USA. 1994, p. 18.

यी तलका उदाहरणहरूले दक्षिण अफ्रिकाको सरकारी नीति निर्माणमा आदिवासीहरूको सहभागिताको विषयमाथि प्रकाश पार्दछन्।

आदिवासी/जनजातिहरूसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको नीतिलाई प्रवर्द्धन गर्ने परियोजना तथा दक्षिण अफ्रिकी सरकारको संवैधानिक विकाससम्बन्धी विभागले संयुक्तरूपमा सन् १९९८ मे महिनामा दक्षिण अफ्रिकामा संकटमा परेका आदिवासी समुदायहरूको संवैधानिक समावेशीकरण विषयक सम्मेलनको आयोजना गर्‍यो। सो सम्मेलनको एउटा महत्वपूर्ण उपलब्धि आदिवासीहरू र उनीहरूको अधिकारलाई दक्षिण अफ्रिकी संविधानअन्तर्गत समान नागरिकको मान्यता दिने निर्णय र कार्ययोजना रहेको थियो।

सन् १९९९ मे महिनामा खोइसान मञ्चको स्थापना गरियो। त्यस मञ्चमा २० सदस्यहरू रहेका छन्, जसमा ३ सान आदिवासी, ५ ग्रीक्वा आदिवासी, ४ कोइ आदिवासी, ४ कोरोना आदिवासी र ४ केप सांस्कृतिक सम्पदा विकास परिषद्का सदस्यहरू छन्। यो मञ्चको एउटा काम स्थानीय सरकारी तहहरूमा परम्परागत नेतृत्वको भूमिकासम्बन्धी सरकारको यथास्थिति प्रतिवेदनका विषयवस्तुहरूलाई पुनरावलोकन गर्नुका साथै आदिवासीका विषयहरूमा सल्लाह दिनु रहेको थियो। सो यथास्थिति प्रतिवेदनले आदिवासी समुदायहरूको संवैधानिक समावेशीकरणका लागि निर्माण गरिने नयाँ कानूनका लागि आधार प्रदान गर्नेछ।

सन् १९९६ मा बोत्स्वानामा भएको सहभागितामूलक विधिसम्बन्धी कार्यशालामा बासारवा आदिवासीका सहभागीहरूका साथै सरकार, संयुक्त राष्ट्रसंघीय बालकोष तथा विभिन्न गैरसरकारी संस्थाहरूका प्रतिनिधिहरू सहभागी थिए। सो कार्यशालाको उद्देश्य अनुसन्धान कार्य 'विशेषज्ञ' हरूद्वारा मात्र गर्न सकिन्छ भन्ने सोचाइलाई तोड्नु तथा सहभागिताले कसरी सशक्तीकरण गर्दछ भन्ने देखाउनु रहेको थियो। कार्यशालामा सहभागी बासारवा (सान) आदिवासीहरूले सहभागितामूलक विधि एवं समस्याहरूलाई सामुदायिक प्रक्रियाको रूपमा पहिचान गर्ने आदिवासीहरूको परम्परागत तरिकाको वीचमा रहेका अनेकौं सम्बन्धहरूलाई औल्याएका थिए। कार्यशालाले सांस्कृतिक भिन्नताहरूका बारेमा अझ बढी समझदारी तथा स्वीकारोक्तिलाई प्रोत्साहन गर्न सघाएको थियो। यसले कार्यशालाका धेरै सहभागीहरूलाई आफ्नोभन्दा भिन्न संस्कृतिहरूका बारेमा आफूमा रहेको नकारात्मक सांस्कृतिक चित्रण (stereotype) लाई सामना गर्न पनि सघाएको थियो।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको महासन्धिहरूको कार्यान्वयन तथा सुभावहरूसम्बन्धी विशेषज्ञहरूको समितिले मेक्सिको सरकारले शुरू गरेको राष्ट्रव्यापी परामर्श प्रक्रियालाई औल्याएको छ। सो प्रक्रियाले संवैधानिक तथा कानूनी सुधारहरूमा आदिवासीहरूको अधिकारलाई संलग्न गर्ने तथा उनीहरूको सहभागितालाई सुनिश्चित गर्ने उद्देश्य लिएको थियो। यी परामर्शहरूको परिणामस्वरूप दुईवटा राजनीतिक दलहरूले संघीय संसदलाई संवैधानिक सुधार प्रस्तावहरू पेश गरे।^{११}

^{११} ILO. *Report of the Committee of Experts on the Application of Conventions and Recommendations*. Geneva, 1999, p. 569.

विकास

धारा २.२

यस महासन्धिको कार्यान्वयनको लागि गरिने सरकारद्वारा गरिने काम कार्यवाहीमा निम्नलिखित कुराहरू समावेश हुनेछ :

(ग) आदिवासी/जनजातिहरूको चाहना तथा जीवनपद्धतिसँग मिल्दो किसिमले उनीहरू तथा राष्ट्रिय समुदायका अन्य समूहहरूका बीच हुनसक्ने सामाजिक तथा आर्थिक विभाजनहरूलाई निर्मूल पार्न सम्बन्धित समूहका सदस्यहरूलाई सघाउने।

धारा ७.२

सम्बन्धित समूहहरूको जीवन एवं काम तथा स्वास्थ्य र शैक्षिक स्तरमा उनीहरूको सहभागिता तथा सहयोगमा सुधार ल्याउने कार्य उनीहरूको बसोवास रहेको क्षेत्रको समग्र आर्थिक विकासका लागि बनाइने योजनाहरूमा प्राथमिकताको विषय हुनेछ। यस्तो सुधारलाई प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्यले सम्बन्धित क्षेत्रहरूको विकासका लागि विशेष परियोजनाहरू पनि निर्माण गरिनेछ

आदिवासी/जनजातिहरूले परम्परागतरूपमा बसोवास गरेका भूमिहरूमा हाल बढ्दो मात्रामा विकास परियोजनाहरू लागू भइरहेको छ।

बढ्दो जनसंख्याको दबाव र निरन्तररूपमा बढिरहेको प्राकृतिक तथा खनिज स्रोतहरूको मागले गर्दा आदिवासी/जनजातिहरूका प्रायजसो स्रोतहरूमा तुलनात्मकरूपले धनी ठानिएका भूमिहरू विकास निर्माणकर्ताका लागि बढी आकर्षक भएका छन्। यसबाट आदिवासी/जनजातिहरूका साथै उनीहरूको भूमिहरूमा गम्भीर नकारात्मक असरहरू पर्न सक्दछ।

यसलाई निम्न उदाहरणहरूले प्रष्ट पार्दछन् :

सन् १९९० को दशकको शुरूवातदेखि काठको व्यापार गर्ने कम्पनीहरूले मध्यअफ्रिकी क्षेत्रमा बढ्दो रूचि देखाएका छन्। क्यामरूनको छैटौँ पञ्चवर्षीय योजनामा (१९८६-९१) व्यापारिक वनजंगल फडानीको विस्तारलाई प्रोत्साहन गरिएको थियो। यसले युरोपेली, अफ्रिकी तथा एसियाली कम्पनीहरूलाई वनजंगल फँडानी गर्ने कार्यका लागि प्रवेश गरायो। परिणामस्वरूप आदिवासी/जनजातिहरूको विस्थापन र उनीहरूको परम्परागत जीवन निर्वाहका लागि अत्यावश्यक तथा आध्यात्मिक गतिविधिहरूको आधारशीलाको रूपमा रहेको वनजंगलको विनाश हुन पुग्यो।

“भूमिसम्बन्धी योजनाहरू बनाइँदा बाका तथा बाकोला आदिवासी समूहहरूले आफ्नो जीवन निर्वाहको साधन वनजंगल तथा भूमिमाथिको अधिकार गुमाउने मात्र नभई क्षतिपूर्ति समेतबाट वञ्चित हुने अवस्था सिर्जना हुन सक्दछ। त्यस्तै उनीहरूलाई ती योजनाका लागि हुने परामर्शको प्रक्रियामा सहभागीसमेत नगराइन सक्दछ।”^{१२}

सोभियत संघको विघटनपछि पश्चिम साइबेरियामा ग्याँस तथा तेलको अन्वेषण, दोहन तथा शोषण गर्ने कार्य बढेको छ। यसले गर्दा करिब १ करोड ८० लाख विघा हरिण (रेनडियर) को चरन, २० हजार विघा माछाको प्रजनन गर्ने भूमि तथा १०० भन्दा बढी नदीहरूको विनाश भएको छ। परिणामस्वरूप आदिवासीहरूले गर्ने जीवन निर्वाहको अर्थतन्त्र तहसनहस भई उनीहरू बेरोजगार, गरीब तथा सामाजिकरूपमा सीमान्तकृत हुन पुगेका छन्। ठूलाठूला कम्पनीहरूले यी क्षेत्रहरूमा बसोवास गर्ने नेनेट्ज, खन्ती वा मान्सी आदिवासीहरूसँग परामर्श नगरिकनै निर्णयहरू लिने गर्दै आएका छन्।^{१३}

१२ United Nations. *Discrimination Against Indigenous Peoples. Transnational investments and operations on the lands of indigenous peoples.* Report of the Centre on Transnational Corporations submitted pursuant to Sub-Commission resolution 1990/26. E/CN. 2/Sub. 2/1994/40. Geneva, 1994, p. 15.

१३ E/CN. 4/Sub.2/1994/40.1994, p. 21. See also L'auravelt' an IIC, Bulletin No. 1, 1996.

विकास प्रक्रिया

सहभागिता

आवश्यकता निर्धारण

प्राथमिकताहरू

निर्माण

विकास परियोजना

कार्यान्वयन

फाइदाहरू

मूल्याङ्कन

वास्तवमा आजको भूमण्डलीकृत वातावरणमा विकासलाई कसैले रोक्न सक्दैन। त्यसैले विकास कहिले हुन्छ र कसरी लागू हुनु पर्दछ भन्ने प्रश्न हाम्रो सामू रहेको छ।

महासन्धि नं. १६९ ले विकास कार्यक्रममा बढी सहभागितामूलक तरिकालाई प्रोत्साहन गर्ने उद्देश्यअनुरूप विकास परियोजनाहरूसम्बन्धी निम्न मार्गदर्शनहरू प्रस्तुत गरेको छ :

■ परामर्श :

आदिवासी/जनजातिहरूसँग विकास परियोजना तथा कार्यक्रमहरूका बारेमा परामर्श गरिनु पर्दछ।

■ सहभागिता :

आदिवासी/जनजातिहरूलाई परियोजना तथा कार्यक्रमहरूको निर्माण, कार्यान्वयन तथा मूल्याङ्कनमा सहभागी गराइनु पर्दछ।

■ आवश्यकताहरूको पहिचान :

आदिवासी/जनजातिहरूको परम्परा, सांस्कृतिक मूल्य तथा आवश्यकताहरूलाई परियोजनाको निर्माण गर्ने बेलामा ध्यान दिइनु पर्दछ।

■ असर मूल्याङ्कन :

कुनै पनि विकास कार्यक्रमहरू लागू गर्नुअघि ती कार्यक्रमहरूको असरहरूका बारेमा अध्ययन गरिनु पर्दछ। ती कार्यक्रमहरूको सम्भाव्य सामाजिक, सांस्कृतिक, आध्यात्मिक तथा वातावरणीय असरहरूको मूल्याङ्कन गर्नका लागि अध्ययनहरू गरिनु पर्दछ।

■ फाइदाहरू :

सबै विकास परियोजना तथा कार्यक्रमहरूले आदिवासी/जनजातिहरूको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थामा सुधार ल्याउनु पर्दछ। साथै त्यस्ता परियोजना तथा कार्यक्रमहरूले उनीहरूको समृद्धिमा हानि पुऱ्याउनु हुँदैन।

मेलाम्ची परियोजना

मेलाम्ची खानेपानी परियोजना काठमाण्डौको खानेपानीको समस्या समाधान गर्ने लक्ष्यअनुरूप निर्माणाधीन परियोजना हो। यस परियोजनाको स्रोत नदीहरूको मुहान सिन्धुपाल्चोक जिल्लाअन्तर्गत आदिवासी ह्योल्मोहरूको परम्परागत भूमिमा अवस्थित छ। यस परियोजनाअन्तर्गत तीनवटा नदीहरू याङ्ग्री, लार्के र मेलाम्चीद्वारा दैनिक ५१ करोड लिटर पानी सुरुङ मार्गबाट काठमाण्डौ उपत्यकामा ल्याइनेछ। नदीहरूमा अत्यन्तै थोरै पानी छाडिने भएकोले परम्परादेखि माछामारी जीविकोपार्जन गर्ने माभीहरूलाई विस्थापित गरी भोकभोकै पर्ने स्थिति सिर्जना गरेको छ। पर्यावरण र वातावरणको संरक्षण गर्दै परम्परागत तवरले खेती गरी आएका ह्योल्मो, तामाङ, गुरुङ आदिलाई जीवन धान्ने माध्यम खेतीमा प्रत्यक्ष नकारात्मक असर पारेको छ। परियोजनाले यी आदिवासीहरूको सांस्कृतिक, आस्थाका धरोहर विनाश गरी वातावरण नष्ट गरेको छ।

परियोजनाले अध्ययन अनुसन्धान गर्दा आदिवासीहरू र उनीहरूको सरोकारलाई नसमेटेको मात्र नभई, आदिवासीको भाषा सञ्चार गर्नलाई बाधक भनी नकारात्मकरूपले उल्लेख गरेको छ। परियोजनाअन्तर्गत सामाजिक सुधार कार्यक्रम (SUP) मा नसमेटेको, उनीहरूको आवाज नसुनिएको, बाटो, सडक बनाउँदा गुमाएको जमीनको क्षतिपूर्तिमा विभेद गरिएको छ। सामूहिक आवाज सुन्ने संयन्त्रविना नै एशियाली विकास बैकको सहयोगमा परियोजना हाल सञ्चालन भइरहेकोले भविष्यमा यसले त्यहाँका आदिवासीको विल्लीवाट पार्ने निश्चित छ।

धारा ७.१

सम्बन्धित समूहहरूलाई आफ्नो जीवन, आस्था, संस्थाहरू तथा आध्यात्मिक समृद्धि एवं उनीहरूले बसोवास गर्ने वा प्रयोग गर्ने भूमिलाई असर गर्ने विकासका प्रक्रियाहरूका बारेमा आफ्नो प्राथमिकताहरूको निर्णय गर्ने तथा सम्भव भएसम्म आफ्नो आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विकासमाथि नियन्त्रण राख्ने अधिकार हुनेछ। यसका साथै उनीहरू आफूलाई प्रत्यक्ष असर गर्नसक्ने राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय विकासका लागि बनाइने योजना तथा कार्यक्रमहरूको निर्माण, कार्यान्वयन तथा मूल्याङ्कनमा सहभागी हुनेछन्।

धारा ७.३

सरकारद्वारा सम्बन्धित समूहहरूका लागि गरिने योजनाबद्ध विकास गतिविधिहरूका सामाजिक, आध्यात्मिक, सांस्कृतिक तथा वातावरणीय असरहरूको मूल्याङ्कनका लागि आवश्यक अध्ययनहरू गरिँदा ती समूहहरूको सहयोगमा गरिने कुरालाई सुनिश्चित गर्नुपर्दछ। अध्ययनका निचोडहरूलाई त्यस्ता विकास गतिविधिहरू लागू गरिँदा आधारभूत मापदण्डको रूपमा लिनुपर्दछ।

अग्रिम असर मूल्याङ्कनसम्बन्धी अध्ययनहरू उपयोगी संयन्त्रहरू हुन्। त्यस्ता अध्ययनबाट आएका निचोडहरूले कुनै पनि विकास परियोजनालाई सकारात्मक परिणाममा पुऱ्याउन योगदान गर्न सक्दछन्।

ब्राजिलको भेल डो रिभेरा क्षेत्रमा चारवटा जलविद्युत योजनाहरू बनाइँदा गुराने आदिवासीको बसोवास रहेका क्षेत्रहरूमा असर पर्दछ। यी योजनाहरू कार्यान्वयन हुनुअघि त्यसले आदिवासी/जनजातिहरूलाई पार्ने असरहरूका साथै वातावरणीय असरका बारेमा पनि अध्ययन गरिनु पर्दछ। अध्ययनका लागि वातावरणसम्बन्धी ब्राजिलियन प्रतिष्ठान जिम्मेवार निकायको रूपमा रहेको छ। सो प्रतिष्ठानको विरुद्ध तिजुको जलविद्युत परियोजनाको अनुमति-पत्र प्रदान गर्ने सम्बन्धमा भएका अनियमितताबारे कानूनी कार्यवाहीलाई अगाडि बढाइएको हुनाले सो परियोजनालाई स्थगित गरिएको थियो^{१४} यसका अतिरिक्त ब्राजिलको सरकारले आदिवासीका भूमिहरूमा निर्माण हुने जलविद्युत परियोजनाहरूको अनुगमन तथा ती परियोजनाहरूले आदिवासीहरूमा पार्नसक्ने सम्भाव्य असरहरूको मूल्याङ्कनका लागि दश वर्षे योजना अघि सारेको छ।^{१५}

महासन्धि नं. १६९ ले विकास प्रक्रियाहरूका सन्दर्भमा आदिवासी/जनजातिहरूको निम्नलिखित अधिकारहरू रहेकोलाई स्पष्ट उल्लेख गरेको छ :

- असर मूल्याङ्कन अध्ययनको अधिकार, यो उपयुक्त भएसम्म कुनै पनि योजनाबद्ध कार्यक्रमहरू लागू गर्नुअघि गरिनु पर्दछ।
- कस्तो किसिमको विकास चाहिन्छ, सो बारेमा निर्णय गर्न पाउने अधिकार, साथै त्यो कसरी तथा कुन गतिमा लागू गरिनु पर्दछ, सो बारेमा निर्णय गर्न पाउने अधिकार हुनुपर्दछ।
- सहभागिताको अधिकार, यो स्थानीय, राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय स्तरको सान्दर्भिक योजना तथा कार्यक्रमहरूका सवै चरणहरूमा सहभागि हुन पाउने अधिकार हो।
- आफ्नो आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विकासलाई नियन्त्रण गर्न पाउने अधिकार, साथै आफ्नै संस्थाहरू तथा कार्यक्रमहरू विकास गर्न पाउने अधिकारलाई सरकारले आवश्यक स्रोतहरू उपलब्ध गराएर सहजीकरण गर्नुपर्दछ।

^{१४} ILO. Report of the Committee of Experts on the Application of Conventions and Recommendations. Geneva, 1996, p. 268; and ibid., 1998, p. 318.

^{१५} ILO. Report of the Committee of Experts on the Application of Conventions and Recommendations, Geneva, 1999, p. 440.

प्रथा तथा परम्पराहरू

धारा २.२

(ख) सम्बन्धित समूहहरूको सामाजिक तथा सांस्कृतिक पहिचान एवं उनीहरूको प्रथा, परम्परा तथा संस्थाहरूको सम्मान गर्दै उनीहरूको सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको पूर्ण प्राप्तिलाई प्रवर्द्धन गर्ने

अधिकांश आदिवासी/जनजातिहरूको जीवनमा उनीहरूका प्रथा तथा परम्पराहरूले केन्द्रीय भूमिका खेलेको हुन्छ। ती प्रथा तथा परम्पराहरू आदिवासी/जनजातिहरूको संस्कृति र पहिचानको निमित्त अविभाज्य रहेका छन्। तिनीहरू अन्य राष्ट्रिय समुदायहरूको प्रथा तथा परम्पराहरूभन्दा फरक छन्। यस्ता पुस्तौंदेखि हस्तान्तरण भएका प्रथा र परम्पराहरूमा पितृपूजा, धार्मिक वा आध्यात्मिक कार्यक्रमहरू, मौखिक परम्परा तथा रीतिरिवाजहरू पर्दछन्। कतिपय रीतिरिवाजहरूमा प्राकृतिक देवीदेवताहरूलाई विभिन्न किसिमका वस्तुहरू चढाइन्छ। यी रीतिरिवाजहरू प्राकृतिसँगको सन्तुलनलाई निरन्तरता दिनका लागि गरिन्छन्।^{१६}

कम्बोडियाको उत्तर-पूर्वी क्षेत्रमा भएको वनजंगलको फँडानीले त्यहाँका पहाडी ट्राइबलहरूको जीवन निर्वाहका आधारलाई नष्ट गरिरहेको छ। यसका साथै, त्यसले ती ट्राइबलहरूको पवित्र रूख तथा स्थानहरू एवं त्यससँग सम्बन्धित उनीहरूका रीतिरिवाज र विश्वासहरूलाई पनि विनाश गरिरहेको छ। यसले ती ट्राइबलहरू तथा वनजंगलबीच असन्तुलन ल्याइदिएको छ।^{१७}

आदिवासी/जनजातिहरूका परम्परागत संगीत तथा नृत्यहरू पनि उनीहरूका छुट्टै सांस्कृतिक पहिचानका महत्वपूर्ण अभिव्यक्तिहरू हुन्। यसका अलावा आदिवासी/जनजातिहरूका भाषाहरू मौखिक तथा लिखित दुवै रूपमा अन्य राष्ट्रिय समुदायहरूभन्दा प्रायजसो फरक हुन्छन्। कतिपय यी भाषाहरू मौखिक इतिहास तथा परम्पराहरूलाई जीवित राख्ने अपरिहार्य माध्यमका रूपमा रहेका छन्। ती भाषाहरू आदिवासी/जनजातिहरूको मूल तथा पहिचानका लागि आधारभूत तत्वहरू हुन्। क्यानडाको मोह्वाक आदिवासी समूहको प्रतिनिधिको शब्दमा भन्ने हो भने :

“यदि तपाईं मोह्वाक आदिवासी समूहको भू-भागमा आउनु हुन्छ, र सो सिमानाभित्र कसैले पनि मोह्वाक भाषा बोल्दैनन् भने कसरी हामी त्यो भू-भागलाई मोह्वाक भू-भाग वा भूमि हो भनेर भन्न सक्दछौं?”^{१८}

आदिवासी/जनजातिहरूको छुट्टै संस्कृति तथा परम्पराहरूको देख्न सकिने अभिव्यक्तिको रूपमा उनीहरूको भेषभूषालाई लिन सकिन्छ, जुन अन्य राष्ट्रिय समुदायहरूभन्दा प्रायजसो फरक हुन्छ, र जसलाई उपलब्ध प्राकृतिक स्रोतहरूको उपयोग गरेर तयार गरिन्छ। उदाहरणको रूपमा इन्विट आदिवासीले प्रयोग गर्ने शीलको छाला, सामी आदिवासीले प्रयोग गर्ने हरिण (रेनडियर) को छाला तथा भुत्ला र बोलिभिया, लाओ तथा थाइलैण्डका आदिवासी/जनजातिहरूले प्रयोग गर्ने घरबुना कपडा रहेका छन्।

आदिवासीहरूको प्रथा परम्परामा आधारित जीवन पद्धति : थारू महिलालाई माछा दिएर धान लिँदै बोटे महिला

^{१६} UN. *Human Rights of Indigenous Peoples. Indigenous Peoples and their Relationship to Land*. Preliminary working paper by Mrs. Erica-Irene Daes, Special Rapporteur. E/CN. 4/Sub. 2/1997/17. Geneva, 1997, pp. 3-6.

^{१७} UNDP. Highland Peoples Programme. Background Document RAS/93/13. 1997, pp. 15-18.

^{१८} Infoe-Magazine No. 11. 1996, p. 38.

प्रस्तावना

आदिवासी/जनजातिहरूले सांस्कृतिक विविधता एवं मानव जातिको सामाजिक तथा वातावरणीय सन्तुलनका साथै अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग तथा समझदारीमा पुऱ्याएको आफ्नो छुट्टै किसिमको योगदानहरूलाई विचार गर्दै (....)

धारा ४.१

सम्बन्धित समूहका व्यक्तिहरू, संस्थाहरू, सम्पत्ति, श्रम, संस्कृति र वातावरणको संरक्षणका लागि उपयुक्त विशेष उपायहरू अपनाइनेछ।

आमा-बुवा गुमाएका गैरआदिवासी बालबालिकाहरूका लागि निर्माण गरिएका राज्यद्वारा सञ्चालित अनाथालयहरू कहिलेकाहिनै आदिवासी बालबालिकाहरूको हेरचाह गर्ने 'प्रभावकारी' माध्यमको रूपमा मानिन्छन्। तथापि, आदिवासी/जनजाति भाषा र परम्पराहरू सिक्न नपाई परम्परागत समुदायहरूबाट टाढा अनाथालयमा हुर्किनु पर्दा यी बालबालिकाहरूको सांस्कृतिक पहिचानको क्षति हुन सक्दछ।

अष्ट्रेलियामा करिब ७० हजारदेखि १ लाख आदिवासी बालबालिकाहरूलाई उनीहरूको परिवारबाट जबर्जस्ती अलग्याएर गैरआदिवासी परिवारहरूमा नोकरको रूपमा बस्न बाध्य पारिएको थियो। यी बालबालिकाहरूलाई 'चोरिएका बालबालिका' हरूको रूपमा चिनिन्छ। यसरी तिनीहरूका परिवारहरूबाट अलग्याइएका आदिवासी बालबालिकाहरूका विभिन्न पुस्ताहरूले अहिले पनि त्यसको गम्भीर सामाजिक, सांस्कृतिक, मनोवैज्ञानिक तथा भावनात्मक असरहरू भोगिरहेका छन्।

"आदिवासी बालबालिकाहरूलाई उनीहरूको आफ्नो परिवारबाट जबर्जस्ती अलग्याइने नीतिहरूको एउटा प्रमुख परिणाम उनीहरूको सांस्कृतिक सम्बन्धहरूको विनाश थियो। यी बालबालिकाहरूलाई उनीहरूको संस्कृति, भाषा, भूमि तथा पहिचानबाट अलग्याइएको थियो। यसको उद्देश्य परम्परागत कानून तथा संस्कृतिको उनीहरूमाथिको पकड तथा त्यसले उनीहरूको जीवनमा पुऱ्याएको योगदानलाई कमजोर बनाएर त्यसलाई नष्ट गरिदिनु थियो।"^{१९}

महासन्धि नं. १६९ ले सरकारहरूले आदिवासी/जनजातिहरूको प्रथा तथा परम्पराहरूलाई संरक्षण गर्न विशेष उपायहरू अवलम्बन गर्नेछन् भनेर उल्लेख गरेको छ। यो यस धर्तीको सम्पन्न सांस्कृतिक विविधतालाई बल पुऱ्याउन हो।

परम्परागत संस्कृतिमा रम्दै कुलेखानीका तामाडहरू

१९ Human Rights and Equal Opportunity Commission. *Bringing them home. Report of the National Inquiry into the Separation of Aboriginal and Torres Strait Islander Children from their Families.* Sydney, 1997, p. 202.

प्रथाजनित कानून

धारा ८.१

सम्बन्धित समूहहरूमा राष्ट्रिय कानून तथा नियमावलीहरू लागू गर्दा उनीहरूको परम्परा वा परम्परागत कानूनहरूलाई उचित ध्यान दिइनेछ।

धारा ८.२

सम्बन्धित समूहलाई राष्ट्रिय कानूनी पद्धतिले मान्यता दिएका आधारभूत अधिकारहरू तथा अन्तर्राष्ट्रियरूपमा मान्यता प्राप्त मानवअधिकारहरूसँग मेलखाने गरी आफ्नो परम्परा तथा संस्थाहरूलाई निरन्तरता दिने अधिकार हुनेछ। यो सिद्धान्तलाई लागू गर्दा उत्पन्न हुनसक्ने द्वन्द्वहरूको समाधानका लागि आवश्यक भएको अवस्थामा उपयुक्त प्रावधानहरूको निर्माण गरिनेछ।

धारा ९.१

राष्ट्रिय कानूनी पद्धति तथा अन्तर्राष्ट्रियरूपमा मान्यता प्राप्त मानवअधिकारहरूसँग मिल्दो भएको अवस्थामा सम्बन्धित समूहले आफ्नो सदस्यले गर्ने कुनै अपराधलाई सम्बोधन गर्न अपनाउने उनीहरूको आफ्नै परम्परागत विधिहरूलाई सम्मान गरिनेछ।

अधिकांश आदिवासी/जनजातिहरूको आफ्नै परम्परा तथा व्यवहारहरू हुन्छन्। यी परम्परा तथा व्यवहारहरू नै उनीहरूका प्रथाजनित कानून हुन्। यी कानूनहरू वर्षौंदेखि विकसित भएका हुन्, र यी कानूनहरूले सन्तुलित तथा सामाजिक सुसम्बन्ध कायम राख्न सघाएका छन्।

यी परम्परा तथा व्यवहारहरूलाई लागू गर्न अधिकांश आदिवासी/जनजातिहरूको न्यायिक तथा प्रशासनिक निकाय वा परिषद्जस्ता आफ्नै संस्थागत संरचनाहरू रहेका हुन्छन्। यी निकायअन्तर्गत प्रथाजनित कानूनहरूलाई सबैले मान्नु भनेर सुनिश्चित गर्न आफ्नै नियम तथा नियमावलीहरू रहेका छन्। यी नियम तथा नियमावलीहरूलाई पालना नगरिएमा प्रायजसो सजाय पनि दिइन्छ, र प्रत्येक उल्लंघनको आफ्नै प्रकारको सजाय पनि हुन्छ।

महासन्धि नं. १६९ ले आदिवासी/जनजातिहरूको आफ्नै परम्परा तथा प्रथाजनित कानून प्रयोग गर्न पाउने अधिकारलाई मान्यता दिएको छ। महासन्धिले राष्ट्रिय कानूनहरू लागू गर्दा यी परम्परा तथा परम्परागत कानूनहरूलाई ध्यान दिइनु पर्दछ भनेर उल्लेख गरेको छ।

यो प्रावधानलाई मेक्सिकोमा राष्ट्रिय कानूनमा समावेश गरिएको छ। उदाहरणका लागि, मेक्सिकोको संघीय फौजदारी कानूनअन्तर्गत आदिवासीहरू संलग्न भएका अदालती मुद्दाहरूमा उनीहरूको प्रथा तथा परम्पराहरूलाई ध्यान दिइनु पर्ने प्रावधान रहेको छ।^{२०}

फिलिपिन्समा आदिवासीहरूको परम्परागत व्यवहारहरूलाई आदिवासीहरूको अधिकारसम्बन्धी ऐन १९९७ को परिच्छेद ४, भाग १३-२० मा मान्यता दिइएको छ।

“यसअन्तर्गत राष्ट्रिय कानून तथा अन्तर्राष्ट्रियरूपमा मान्यता प्राप्त मानवअधिकारहरूसँग मिल्दो भएसम्म आदिवासीहरूलाई उनीहरूको आफ्नो न्यायिक पद्धति, द्वन्द्व समाधान गर्ने संस्थाहरू, शान्ति स्थापना गर्ने प्रक्रियाहरूका साथै आफ्नो अन्य परम्परागत कानून तथा व्यवहारहरूलाई प्रयोग गर्न पाउने अधिकार संलग्न छ।”^{२१}

राष्ट्रिय कानून तथा व्यवहारहरूमा आदिवासीका परम्परा तथा प्रथाजनित कानूनहरूलाई समावेश गर्नुपर्ने बढ्दो आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न सन् १९९७ अप्रिल १-५ मा बोलिभियाको सुकरमा ‘न्यायको कार्यान्वयन तथा आदिवासीहरू’ विषयक अन्तर्राष्ट्रिय गोष्ठीको आयोजना गरिएको थियो। सो गोष्ठीमा १३ देशका न्यायाधीशहरूले भाग लिएका थिए। गोष्ठीका सहभागीहरूले संवैधानिक सुधार, नयाँ कानून तथा महासन्धि नं. १६९ को सन्दर्भभित्र रहेर आदिवासीहरूसँग सम्बन्धित कानूनी प्रक्रियाहरूका बारेमा आफ्ना अनुभवहरू आदानप्रदान गरेका थिए। यो त्यस देशको इतिहासमा न्यायाधीश तथा आदिवासीका प्रतिनिधिहरूले कानूनी विषयहरूमा सँगै बसेर छलफल गर्ने अवसर पाएको पहिलो पटक हो। यस्ता गोष्ठीहरू ल्याटिन अमेरिकाका अन्य देशहरूमा पनि आयोजना गर्ने योजना बनाइएको छ।

^{२०} See Mexican Constitution (1991) art. 4 (b), section 52, referred to in ILO: *Report of the Committee of Experts on the Application of Conventions and Recommendations* Geneva, 1995, p. 398.

^{२१} The IPRA is also known as Republic Act (RA) 8371. See IWGIA: *The Indigenous World 1997-1998*. Copenhagen, 1998, p. 194.

धारा ९.२

यी समूहहरूले फौजदारी मुद्दाहरूको विषयमा अपनाउने आफ्ना प्रथाहरूलाई त्यस्ता मुद्दाहरू हेर्ने अधिकारी तथा अदालतहरूले विचार पुऱ्याउनेछन्।

धारा १०.१

यी समूहहरूका सदस्यका लागि सामान्य कानूनद्वारा निर्धारित सजाय तोकदा उनीहरूको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विशेषताहरूलाई ध्यान दिइनेछ।

धारा १०.२

कारागार वा जेल सजायबाहेकका अन्य सजायका उपायहरूलाई प्राथमिकता दिइनेछ।

धारा १२

सम्बन्धित समूहलाई उनीहरूको अधिकारहरूको हनन हुनबाट संरक्षित गरिनेछ, र ती समूहले व्यक्तिगतरूपमा वा आफ्ना प्रतिनिधिमूलक संस्थाहरूका मार्फत् आफ्ना अधिकारहरूको संरक्षणका लागि कानूनी प्रक्रियाहरू अपनाउन सक्नेछन्। यी समूहका सदस्यहरूले कानूनी प्रक्रियाहरूलाई बुझ्न सक्नु, र आफूलाई बुझाउन सक्नु भनेर सुनिश्चित गर्न उपायहरू अपनाइनेछ। यसका लागि आवश्यक भएमा अनुवादको व्यवस्था वा अन्य कुनै प्रभावकारी माध्यम अपनाइनेछ।

आदिवासी/जनजातिहरूले सामना गर्ने एउटा समस्या जेल सजाय हो। यो प्रायजसो पीडादायी हुन्छ। कतिपय आदिवासीहरू कैदमै मर्ने गर्दछन्। अष्ट्रेलियामा सन् १९८० देखि सन् १९९७ को अवधिमा कम्तीमा २२० आदिवासीहरूको हिरासतमा मृत्यु भएको थियो। यद्यपि, आदिवासीहरू अष्ट्रेलियाको वयष्क जनसंख्याको १.४ प्रतिशत मात्र छन्, उनीहरूको मृत्युको अनुपात हिरासतमा हुने सबै मृत्युहरूको अनुपातमा २५ प्रतिशतभन्दा बढी थियो। यसका कारणहरूमा कारागारको खराब अवस्था, स्वास्थ्यसम्बन्धी समस्याहरू तथा आत्महत्या थिए।^{२२}

यसले न्यायाधीश, अड्डा अदालत तथा राष्ट्रिय प्रशासकहरूले आदिवासी वा ट्राइबल समूहका अभियुक्तसँग व्यवहार गर्न सजायका वैकल्पिक स्वरूपहरू खोज्न प्रयास गर्नुपर्ने आवश्यकतालाई प्रष्ट्याउँदछ।

ग्रीनल्याण्डको फौजदारी कानून इन्विट आदिवासीहरूको परम्परागत व्यवहारहरूमा आधारित छ। यो आफ्नै किसिमको छ। किनकि, यो सजायको अवधारणामा आधारित नभएर पुनर्स्थापनाको अवधारणामा आधारित छ। त्यहाँ कुनै कारागारहरू छैनन्, र दोषीहरूलाई समाजमा पुनर्स्थापना गर्न सघाउने उद्देश्यले सामाजिक काम गर्न लगाइन्छ।^{२३}

कतिपय अवस्थामा आदिवासी/जनजाति समूहहरू राष्ट्रिय कानून वा राष्ट्रिय कानूनी पद्धतिका बारेमा जानकार हुँदैनन्। उनीहरूले अड्डा अदालत, सुनुवाई वा अन्य न्यायिक निकायहरू आफूले बुझ्न नसक्ने पाउन सक्दछन्। अधिकांश आदिवासी/जनजातिहरूले कानूनी प्रक्रियामा प्रयोग हुने सरकारी भाषा बोल्न वा पढ्न जान्दैनन्। यसले उनीहरूका लागि कानूनी प्रक्रियासम्बन्धी सम्पूर्ण अनुभवलाई फनै जटिल बनाइदिन्छ।

यो अवस्थालाई सम्बोधन गर्न महासन्धि नं १६९ ले आवश्यक भएसम्म आदिवासी/जनजातिहरूलाई अड्डा अदालत, मुद्दा वा अन्य कानूनी प्रक्रियाहरूमा अनुवादको सुविधा उपलब्ध गराइनु पर्दछ भनी उल्लेख गरेको छ। यो उनीहरूले कानूनी प्रक्रियाहरूमा के भइरहेको छ, त्यो बुझ्न सक्नु साथै उनीहरूले आफ्ना कुरा पनि अरूलाई बुझाउन सक्नु भनेर सुनिश्चित गर्नको लागि हो।

मेक्सिकोमा, ती सबै मुद्दाहरू, जसमा वादी, प्रतिवादी, साक्षी वा विशेषज्ञले अड्डा अदालतको कामकार्यवाहीको भाषा स्पेनीस भाषा पर्याप्त मात्रामा बुझ्न नसकेको अवस्थामा त्यस्ता मुद्दाहरूमा एउटा अनुवादक उपलब्ध गराउनु पर्दछ।^{२४}

नर्वेका सामी आदिवासीहरू यस विषयमा अझ एक पाइला अगाडि रहेका छन्। जुन क्षेत्रमा उनीहरूको बाहुल्यता छ, जस्तै नर्वेको फिनमार्क क्षेत्र, त्यहाँ सामी भाषा नर्वेकी भाषाका साथै सरकारी कामकाजको राष्ट्रिय भाषाको रूपमा रहेको छ। त्यसैले कुनै एक सामी आदिवासीलाई कुनै अभियोग लगाइएमा उसले चाहेमा आफ्नै सामी भाषामा बोल्न सक्दछ। त्यस्तो अवस्थामा उसलाई नभएर न्यायाधीशलाई अनुवादकको आवश्यकता हुन सक्दछ।^{२५}

^{२२} Amnesty International. *Australia. Deaths in custody: how many more?* AI Index : ASA 12/04/97, Distr: SC/CO/GR. London, 1997, pp. 1-7.

^{२३} *Greenland Criminal Code, March 1954*

^{२४} *Mexican Federal Code of Penal Procedure, Mexican Constitution (1991) art. 4 (b), sections 103, 104, 105, 128 and 220.*

^{२५} हेर्नुहोस् *Sameloven (Saami Act) of 12 June 1987, Act No. 56, art.3-4.*

भूमिको अवधारणा

धारा १३.१

महासन्धिको यस भागका प्रावधानहरूलाई लागू गर्दा सरकारले सम्बन्धित समूहको संस्कृति एवं आध्यात्मिक मूल्य मान्यताका लागि विशेष महत्त्व राख्ने उनीहरूले बसोवास गरेको वा अन्य किसिमले प्रयोग गरेको भूमि वा भू-भाग वा दुवैसँगको सम्बन्धलाई सम्मान गर्नु पर्दछ। यसरी सम्मान गर्दा यस सम्बन्धको सामूहिक पक्षलाई विशेष गरेर सम्मान गरिनु पर्दछ।

अधिकांश आदिवासी तथा ट्राइबलहरूको पुस्तौदेखि बसोवास गरी आएको भूमिसँग विशेष सम्बन्ध हुन्छ।

कतिपय अवस्थामा आदिवासी/जनजातिहरूको परम्परागत ज्ञान तथा मौखिक इतिहासहरू भूमिसँग जोडिएका हुन्छन्। यसको पवित्र आध्यात्मिक महत्त्व रहेको हुन्छ।

उत्तर अमेरिकाका केही पर्वतहरू आदिवासीहरूका लागि पवित्र छन्। जस्तै, माउन्ट ग्राहम एपाचे, विग माउन्टेन डिनेह, ब्ल्याक हिल्स ल्याकोटा र वियर वट्ट दक्षिणी चेयेन आदिवासीका लागि इत्यादि। कहिलेकाहीँ खोला तथा नदीहरू आदिवासीका लागि पवित्र हुन्छन्, जस्तै फिजीमा वा कोलम्बियामा पेइज आदिवासीका लागि। त्यस्तै कहिलेकाहीँ रूखहरू आदिवासीका लागि पवित्र हुन्छन्, जस्तै पश्चिम अफ्रिकाका डोगोन तथा बाम्बारा आदिवासीका लागि।^{२६}

भूमिको अवधारणाले प्रायजसो आदिवासीहरूले प्रयोग गर्ने सम्पूर्ण भू-भागलाई समेट्दछ। यसले वनजंगल, खोला तथा नदीहरू, पहाड पर्वतहरू तथा समुद्र एवं जमीनको सतह साथै सतहमुनिको भू-भागलाई पनि समेट्दछ।

भूमिले धेरैजसो आदिवासी/जनजातिहरूको संस्कृति तथा जीवनमा मुख्य भूमिका निर्वाह गर्दछ। भूमि आदिवासी/जनजातिहरूको बाँच्ने आर्थिक आधार तथा उनीहरूको आध्यात्मिक संवृद्धि एवं सांस्कृतिक पहिचानको आधार हो। यसकारण पितृभूमिको गुमाइले उनीहरूको समुदाय तथा जातीय समूहको अस्तित्वलाई नै खतरामा पारिदिन्छ।

"कोलम्बियामा उवा आदिवासीहरूले प्राकृतिक स्रोतहरूको दोहनबाट आफ्नो भूमिहरू अपवित्र तथा नष्ट भएको हेर्नुभन्दा सामूहिक आत्महत्या गर्ने गर्दछन्। हालै एउटा बहुराष्ट्रिय पेट्रोल कम्पनीलाई पेट्रोलियम पदार्थको खोजी गर्न सुविधा प्रदान गरिएको छ। यस सन्दर्भमा उवा आदिवासीहरूले महासन्धि नं. १६९ तथा कोलम्बियाको संविधान (१९९१) लाई उल्लेख गरेर कोलम्बियाको संवैधानिक अदालतमा निवेदन दिएका छन्।"^{२७}

^{२६} Brosse, J. "The Sacred Tree". In : *UNESCO Courier*, No. XLII, Jan. Paris. 1989. Rappaport, J. *Territory and Tradition. The Ethnohistory of the Paez of Tierradentro, Colombia*. Ph. D. Dissertation. Urbana, Illinois. 1982, pp. 316-329.

UNDP. *Highland Peoples Programme*. Background Document RAS/93/103. Geneva, 1997, p.16. Seithel, F. *Zur Geschichte der Action Anthropology am Beispiel ausgewählter Projekte aus den USA und Kanada*. Mainz. 1986, p. 232. *Coyote 3/96, Muenchen*. p. 39.

^{२७} IWGIA. *Indigenous Affairs*, No.1, Jan-Feb-March 1998. Copenhagen, p. 56.

धारा १३.२

धारा १५ र १६ मा प्रयोग गरिएको शब्द 'भूमि' ले भू-भागहरूको अवधारणालाई समावेश गर्नेछ, यसले यी समूहहरूले बसोवास गरेको वा अन्य प्रकारले प्रयोग गरेको क्षेत्रहरूको सम्पूर्ण वातावरणलाई समेट्दछ।

"हामीले आदिवासी/जनजातिहरूको अस्तित्व तथा उनीहरूको सबै आस्था, प्रथा, परम्परा र संस्कृतिहरूको लागि उनीहरूको आफ्नो भूमिसंगको गहिरो आध्यात्मिक विशेष सम्बन्धका वारेमा जानकार हुन तथा त्यसलाई बुझ्न अपरिहार्य छ। ...यी आदिवासी/जनजातिहरूका लागि भूमि स्वामित्व तथा उत्पादनको माध्यम मात्र होइन।... उनीहरूको भूमि एउटा वस्तु मात्र होइन, जसलाई प्राप्त गर्न सकिन्छ। आदिवासी/जनजातिहरूका लागि भूमि स्वतन्त्रतापूर्वक उपभोग गर्न सकिने भौतिक तत्व हो।"^{२८}

करेन आदिवासीहरूले घुम्ती कृषि पद्धति अनुसार केही वर्षहरूका लागि आफ्नो जमीनलाई बाँधेर राख्ने भएकाले त्यसले जैविक विविधताको वृद्धिमा सघाउ पुऱ्याउँदछ। मानवीय सम्बन्धहरूको प्राकृतिक वातावरण तथा भूमिसंग अत्यन्तै नजीकको सम्बन्ध हुन्छ। समुदायका सदस्यहरूबीचको सम्बन्धले समुदायको कृषि उत्पादनमा प्रत्यक्ष असर पार्ने गरेको मानिन्छ। करेन आदिवासीहरूले देवीदेवताहरूले कुनै पनि सांस्कृतिक कानूनहरूको उल्लंघनलाई सजाय दिन्छन् भन्ने मान्यता राख्दछन्। यसको असर मौद्रिक सम्पत्तिको प्रतिनिधित्व गर्ने कुनै पनि चीज तथा सुरक्षामा पर्दछ। त्यसैले आफ्नो जीवनलाई सञ्चालन गर्ने देवीदेवताहरूमा आस्था तथा तिनीहरूप्रतिको डरले करेन समुदायका गतिविधिहरूका साथै समुदायको भूमि तथा प्राकृतिक वातावरणप्रतिको दृष्टिकोणलाई निर्देशित तथा नियन्त्रण गर्दछ।^{२९}

महासन्धि नं १६९ ले भूमिको अवधारणाअर्न्तगत व्यक्तिगत तथा सामूहिक दुवै पक्षलाई मान्यता दिएको छ। भूमिको अवधारणाले कुनै एउटा समुदाय वा जातीय समूहले उपभोग गर्ने तथा त्यसलाई हेरचाह गर्ने सम्पूर्ण भूमिलाई समेट्दछ। यसले व्यक्तिगतरूपमा प्रयोग गरिने वा व्यक्तिगत स्वामित्व भएको भूमि जस्तै घर वा वासस्थानलाई पनि समेट्दछ।

भूमि विभिन्न समुदायहरू वा विभिन्न जातीय समूहहरूबीच संयुक्तरूपमा उपभोग पनि गर्न सकिन्छ। यसको अर्थ कुनै निश्चित ठाउँमा बसोवास गर्ने कुनै एउटा समुदाय वा जातीय समूहले अन्य ठाउँको भूमिमाथि पहुँच स्थापित गर्न पाउँदछन्, वा त्यस ठाउँको भूमि उपभोग गर्न पाउँदछन्। यो खास गरेर चरन, शिकार खेल्ने र संकलन गर्ने क्षेत्रहरू तथा वनजंगलहरूका सन्दर्भमा लागू हुन्छ।^{३०}

^{२८} Report by Jose R. Martinez Cobo, Special Rapporteur of the Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities: *Study on the Problem of Discrimination Against Indigenous Populations*. UN Document No. E/CN.4/Sub.2/1986/7/Add.1, paras. 196 and 197.

^{२९} Trakansuphakon, Prasert. "Adaptation and Cultural Heritage Through Traditional Agriculture: A Case Study of the Karen of Northern Thailand." In: *Indigenous and Tribal Peoples' Economies in Transition* (working title), Project for the Promotion of ILO Policy on Indigenous and Tribal Peoples, Geneva (forthcoming).

^{३०} Roy, C. K. *Land Rights of the Indigenous Peoples of the Chittagong Hill Tracts, Bangladesh*. Distr. by Jumma Peoples Network in Europe (JUPNET). 1996, pp. 26-28.

भूमिको अधिकार

धारा १४.१

सम्बन्धित समूहहरूको आफूले परम्परागतरूपले बसोवास गरिरहेको भूमिमाथिको अधिकार तथा स्वामित्वलाई मान्यता दिइनेछ। यसका अलावा यी समूहहरूले आफैले पूर्णरूपमा बसोवास नगरेको तर उनीहरूले परम्परागतरूपमा आफ्नो जीवन निर्वाह तथा परम्परागत गतिविधिका लागि पहुँच पाएको भूमिको प्रयोगको अधिकारलाई संरक्षण गर्न पनि उपयुक्त अवस्थाहरूमा उपायहरू अवलम्बन गरिनेछ। यसो गर्दा घुमन्ते समूह तथा घुमन्ते खेती गर्ने समूहहरूको अवस्थालाई विशेष ध्यान दिइनेछ।

धारा १७.१

यी समूहहरूले आफ्ना सदस्यहरूबीच हुने भूमिको अधिकारको हस्तान्तरणका लागि अपनाउने प्रक्रियाहरूलाई सम्मान गरिनेछ।

महासन्धि नं. १६९ ले आदिवासी/जनजातिहरूले परम्परागतरूपमा बसोवास गरिरहेका क्षेत्रहरूमाथि उनीहरूको अधिकार हुन्छ भनेर स्पष्ट उल्लेख गरेको छ।

'आदिवासी/जनजातिहरूले परम्परागतरूपमा बसोवास गरिरहेका भूमिहरू' के हुन्?

यो त्यस्ता भूमिहरू हुन्, जहाँ आदिवासी/जनजातिहरूले विगतदेखि बसोवास गरिरहेका छन्, र उनीहरूले आफ्ना परम्परागत व्यवहारहरूअनुरूप उपभोग तथा व्यवस्थापन गरिरहेका छन्। यो उनीहरूको पितृहरूको भूमि हो। र, यो त्यस्तो भूमि हो, जसलाई उनीहरूले आफ्ना भावी पुस्ताहरूलाई हस्तान्तरण गर्ने आशा लिएका छन्। यसअन्तर्गत कुनै अवस्थामा त्यस्ता भूमिहरू पनि पर्दछन्, जसलाई उनीहरूले हालैमा गुमाएका पनि हुन सक्दछन्।

उदाहरणका लागि अष्ट्रेलियामा आदिवासीहरूको भूमिमाथिको परम्परागत अधिकारलाई सन् १९९२ जून ३ को अष्ट्रेलियाको उच्च न्यायालयको माबो मुद्दाको निर्णय (नं. २) अन्तर्गत सामान्य कानूनको अंगको रूपमा मान्यता दिइएको थियो। न्यायालयले निम्नलिखित अवस्थामा भूमिमाथिको परम्परागत अधिकारले निरन्तरता पाउने उल्लेख गरेको थियो :

- "आदिवासी तथा टोरे स्ट्रेट आइलेण्डरका जातीय समूहहरू, जसले युरोपेली बसोवास शुरू भएका वर्षहरूमा पनि आफ्नो परम्परागत भूमिमाथिको सम्बन्धलाई निरन्तरता दिएका, र
- जहाँ उनीहरूको भूमिमाथिको परम्परागत अधिकार साम्राज्यवादी, औपनिवेशिक, राज्य, क्षेत्रीय वा कमानवेल्थ सरकारहरूको वैध कानूनहरूद्वारा अन्त्य गरिएको छैन।"^{३१}

माबो निर्णयको सन्दर्भमा सन् १९९३ मा भूमिमाथिको परम्परागत ऐन पारित गरियो। यो सन् १९९४ को जनवरी १ मा कानूनको रूपमा आयो। यसले भूमिमाथिको परम्परागत अधिकारलाई मान्यता दिन्छ, र संरक्षण गर्दछ। यस अन्तर्गत भूमिमाथिको परम्परागत अधिकारको दावीका सम्बन्धमा अन्य सरोकारवालाहरू, जस्तै गाईवस्तु चराउने समूहहरू, कृषक तथा खानीमा काम गर्ने समूहहरूसँग छलफल तथा सौदावाजी गर्ने अधिकार पर्दछ। अष्ट्रेलियाको उच्च न्यायालयको सन् १९९६ जूनको 'वीक' निर्णयले चरनको लागि भाडामा दिइएका अधिकार तथा भूमिमाथिको परम्परागत अधिकार दुवै सँगै अस्तित्वमा रहनसक्ने मान्यतालाई अधि सारेको छ। सन् १९९८ को भूमिमाथिको परम्परागत अधिकारलाई संशोधन गर्न बनेको ऐन जुन सन् १९९८ सेप्टेम्बर ३० मा कार्यान्वयनमा आएको थियो, त्यसले आदिवासीहरूको भूमिमाथिको अधिकारलाई व्यापकरूपमा कटौति गरिदिएको छ।"^{३२}

^{३१} Commonwealth of Australia. *Mabo. The High Court Decision on Native Title*. Discussion Paper June 1993. Canberra. 1993, p. 1.

^{३२} See ATSI. *The Wik Decision and the Future of Native Title Rights in Australia*. Paper prepared by the Aboriginal and Torres Strait Islander Commission (ATSI) for the 15th Session of the UN Working Group on Indigenous Populations, Geneva, 1997. *Program*, No. 201, 1998, pp.18-22.

धारा १४.२

सरकारले सम्बन्धित समूहले परम्परागतरूपमा बसोवास गरेको भूमिहरूको पहिचानको साथै ती भूमिहरूमाथि उनीहरूको स्वामित्वको प्रभावकारी प्रत्याभूतिलाई सुनिश्चित गर्न आवश्यक कदमहरू चाल्नेछ।

धारा १४.३

सम्बन्धित समूहले गर्ने भूमिमाथिको दावीलाई समाधान गर्न राष्ट्रिय कानूनी पद्धतिअन्तर्गत पर्याप्त प्रक्रियाहरूको स्थापना गरिनेछ।

भूमि तथा प्राकृतिक स्रोतमाथि राजीको अधिकार रहेको दस्तावेज देखाउँदै कैलाली जर्का राजी

आदिवासी/जनजातिहरूले परम्परागतरूपमा बसोवास गरिरहेका भूमिमाथिको अधिकारलाई संरक्षण गर्न ती भूमिहरू कुन चाहिँ हुन् त्यो थाहा हुन आवश्यक छ। त्यसैले आदिवासी/जनजातिहरूको भूमिको पहिचान गर्नु महत्वपूर्ण हुन्छ। यो काम अहिले बोलिभिया, ब्राजिल, कोलम्बिया, इक्वेडर तथा पाराग्वेलगायत अन्य देशहरूमा पनि जारी छ।

उदाहरणका लागि ब्राजिलले सन् १९९६ को जनवरीमा आदिवासीहरूको भूमिलाई निकर्षण गर्न प्रशासनिक प्रक्रियाहरूसम्बन्धी कानून नं. १७७५ लाई पारित गरेको थियो। यसअन्तर्गत अहिलेसम्म नियमन नगरिएका आदिवासीहरूको भूमिको निकर्षण गर्न लिइने निर्णयहरूविरुद्ध पुनरावेदनको प्रावधानलाई समावेश गरिएको थियो। यसअन्तर्गत ३४ वटा क्षेत्रहरूमध्ये २६ वटा क्षेत्रहरू आदिवासी/जनजातिहरूका लागि सीमाङ्कन गरिएको छ।^{३३}

कुनै अवस्थाहरूमा भूमिमाथिको दावीहरूले समस्यालाई निम्त्याउन सक्दछ। यो अन्य आदिवासी समुदायहरूसँग हुन सक्दछ वा बाहिरबाट आएर बसोवास गर्ने व्यक्तिहरूसँग वा अन्य सरोकारवालाहरूसँग हुन सक्दछ।

ब्राजिलकै उदाहरणलाई पुनः हेर्ने हो भने रापोसा डो सोल क्षेत्रको सीमाङ्कन गर्ने कार्यले विवादलाई निम्त्याउन पुगेको थियो। आदिवासी समूहहरूले मन्त्रीस्तरीय निर्णय नं. ८० लाई विरोध गरेका छन्। यसले आदिवासीहरूको परम्परागत क्षेत्रलाई करिब ४ लाख ४८ हजार विघाले घटाइदिएको छ। यसका अलावा आदिवासीहरूको क्षेत्रमा गैरआदिवासीहरूको पहुँचलाई सम्भव बनाउनका साथै आदिवासीहरूका २० भन्दा बढी गाउँहरूलाई सीमाङ्कनमा समावेश गरिएको छैन।^{३४}

फिलिपिन्समा सन् १९९७ को आदिवासीहरूको अधिकारसम्बन्धी ऐन त्यहाँ भएको आदिवासीहरूको सशक्त आन्दोलनको परिणामस्वरूप आएको थियो। तथापि, आदिवासीहरूले बसोवास गर्ने क्षेत्रमा कार्यरत खानी उद्योगसँग सम्बन्धित कम्पनीहरूलगायतका पैरवी गर्ने समूहहरूको सक्रियताले गर्दा सो ऐनको प्रावधानहरूलाई कमजोर बनाई दियो। उल्लिखित ऐनले आदिवासीहरूको पितृभूमि तथा क्षेत्रहरूमाथिको अधिकारलाई मान्यता दिएको छ। यद्यपि, आदिवासीहरूले यी भूमिहरूमाथि राज्यको अग्रिम अधिकारलाई मान्यता दिनुपर्दछ। आदिवासीहरूले आफ्नो परम्परागत भूमिहरूमाथिको अधिकारका बारेमा मान्यता पाएतापनि राज्यले ती भूमिलाई आदिवासीहरूको व्यापक 'राष्ट्रिय हित' मा प्रयोग गर्ने अधिकार आफैसँग राख्ने गर्दछ।^{३५}

३३ ILO: Report of the Committee of Experts on the Application of Conventions and Recommendations, Geneva. 1997, p. 302; and ibid. 1998, pp. 316-317.

३४ Ibid.

३५ Degawan, Hermina, "Small-Scale Gold Mining as a Traditional Occupation in the Cordillera, Phillipines." In: Indigenous and Tribal Peoples' Economies in Transition (working title), Project to Promote ILO Policy on Indigenous and Tribal Peoples, Geneva (forthcoming).

भूमिमाथिको विवादहरूलाई सम्बोधन गर्न उपयुक्त प्रक्रिया तथा संयन्त्रहरू रहेका छन् भनेर सुनिश्चित गर्न महासन्धि नं. १६९ ले सरकारलाई निर्देशन दिएको छ।

बंगलादेशको चिटगंग पहाडी क्षेत्रहरूमा ट्राइबलहरू तथा समथर भू-भागहरूबाट आएर ट्राइबलहरूको परम्परागत भूमिहरूमा बसोवास गरिरहेका समूहहरूबीच भूमिमाथिको अधिकारबारे द्वन्द्व रहेको छ। यसले यी भूमिहरूमाथिको वास्तविक स्वामित्ववालाहरूलाई विस्थापन गरिदिएको छ। सन् १९९७ डिसेम्बर २ मा बंगलादेशको सरकार र जनएकता पार्टीबीच भएको शान्ति सम्झौताले यी दावीहरूको समाधानका लागि राष्ट्रिय भूमि आयोगको स्थापनामा जोड दिएको छ।^{३६} सो आयोग सन् २००० को फेब्रुवरीसम्म स्थापना भएको थिएन।

धारा १७.३

यी समूहभन्दा बाहिरका व्यक्तिहरूलाई उनीहरूको परम्परा वा उनीहरूको कानूनी जानकारीको अभावको फाइदा उठाएर उनीहरूको भूमि आफ्नो स्वामित्व वा प्रयोगमा पार्नबाट रोक लगाइनेछ।

धारा १८

सम्बन्धित समूहहरूको भूमिमाथि हुने बिनाअनुमति प्रवेश, अतिक्रमण वा प्रयोगलाई रोक्न पर्याप्त कानूनी सजायहरूको व्यवस्था गरिनेछ, र सरकारले त्यस्ता अपराधलाई रोक्न आवश्यक उपायहरू अवलम्बन गर्नेछ।

आदिवासी/जनजातिहरूको जीवनमा भूमिले खेल्ने महत्वपूर्ण भूमिकालाई मान्यता दिँदै महासन्धि नं. १६९ ले उनीहरूको भूमिसम्बन्धी अधिकारको संरक्षण गर्न विशेष उपायहरू अपनाउनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ। यसमा निम्न तत्वहरू समावेश छन् :

- आदिवासी/जनजातिहरूको भूमिसंगको विशेष सम्बन्धलाई सम्मान गर्नुपर्ने
- भूमिमाथिको परम्परागत, व्यक्तिगत तथा सामूहिक स्वामित्वलाई मान्यता दिइनुपर्ने
- आदिवासी/जनजातिहरूको परम्परागत क्षेत्रहरूलाई पहिचान गर्नुपर्ने आवश्यकता
- आदिवासी/जनजातिहरूको परम्परागत भूमिहरूलाई निम्न कार्यहरूबाट संरक्षण गर्नुपर्ने आवश्यकता रहन्छ

क) आदिवासीहरूको परम्परागत क्षेत्रहरूमा सम्बन्धित अधिकारीहरूको अनुमतिबिना आफ्नो व्यक्तिगत फाइदाका लागि प्रवेश गर्ने कार्य, उदाहरणको रूपमा ब्राजिलमा यानोमामी आदिवासीहरूको भू-भागमा दर्ता नभएका सुन खानी संचालन गर्नेहरूको प्रवेश।^{३७}

ख) आदिवासी/जनजातिहरूको भूमिलाई जालभेल वा अन्य वेइमानीपूर्ण तरिकाहरू अपनाइ बाहिरबाट आएकाहरूले हडप्ने प्रयास गरेमा।

महासन्धि नं. १६९ मा आदिवासी/जनजातिहरूको आफ्नो परम्पराअनुरूप आफ्नो भूमि एक पुस्तादेखि अर्को पुस्तामा हस्तान्तरण गर्ने अधिकार रहेको उल्लेख गरिएको छ।

^{३६} ILO. *Report of the Committee of Experts on the Application of Conventions and Recommendations*. Geneva, 1998 p. 313. See also IWGIA. *Indigenous Affairs*, No. 1, 1998, p. 50.

^{३७} ILO *Report of the Committee of Experts on the Application of Conventions and Recommendations*. Geneva, 1995, p. 288 ; and *ibid.*, 1996, p. 267 ; and *ibid.*, 1998, p. 316.

प्राकृतिक स्रोतहरू

धारा ७.४

सरकारले सम्बन्धित समूहको सहयोगमा उनीहरूले बसोवास गरिरहेको भू-भागको वातावरणलाई संरक्षण तथा प्रवर्द्धन गर्न उपायहरू अवलम्बन गर्नेछ।

आदिवासी तथा ट्राइबलहरू आफ्नो परम्परागत ज्ञानपद्धतिहरूका कारण आफ्नो भूमिमा रहेको प्राकृतिक स्रोतहरूको प्रयोग, व्यवस्थापन तथा संरक्षण गर्न सक्षम भएका छन्।

धेरैजसो देशहरूमा आदिवासी तथा ट्राइबलहरूले बसोवास गर्ने क्षेत्रहरू जैविक विविधतामा धनी रहेका छन्। उदाहरणको रूपमा ब्राजिलको अमेजन नदी वरीपरी रहेका वनजंगललाई लिन सकिन्छ।

घानामा वातावरणविद्हरूले पवित्र वनजंगलहरूमा दुर्लभ प्रजातिहरू पत्ता लगाएका कछन्। त्यस ठाउँमा सन् १९९५ मा संयुक्त राष्ट्रसंघीय शिक्षा, विज्ञान तथा सांस्कृतिक संगठनको परियोजना शुरू गरिएको थियो। त्यसको उद्देश्य वातावरणविद् र आदिवासी/जनजातिहरूले संयुक्तरूपमा कार्य गर्दै ती वनजंगलहरूको विस्तार एवं संरक्षण वरिपरीको क्षेत्रमा पनि गर्नु रहेको थियो।^{३८}

क्यानडाको नुनाभुट सम्झौताले इन्विट आदिवासीहरूलाई नुनाभुट क्षेत्रमा भूमि, जल तथा वन्यजन्तुको व्यवस्थापनमा सहभागी हुने अधिकार प्रदान गर्दछ। यसका साथै उनीहरूको सम्पूर्ण भू-भागमा स्रोतको विकासको असरलाई मूल्याङ्कन गर्ने अधिकार पनि प्रदान गर्दछ।^{३९}

हवाईमा त्यहाँको समुद्र किनारमाथिको सार्वजनिक पहुँचसम्बन्धी निर्णयले हवाईका आदिवासीहरूलाई निम्नलिखित अधिकार भएको उल्लेख गरेको छ :

"... यदि हवाईका आदिवासीहरूले कुनै क्षेत्रमा परम्परादेखि नै भेला हुने गरेको वा सो क्षेत्र धार्मिक कार्यहरूका लागि प्रयोग गरी आएको देखाउन सकेमा सो परम्परागत व्यवहारहरूलाई हानि पुऱ्याउन सक्ने वा खतरामा पार्न सक्ने

आदिवासीहरूले व्यवस्थापन गरेका दस्तखत वन

संखुवासभा जिल्लामा वि.स. २०१३ सम्म वनजंगल व्यवस्थापन गर्न दस्तखत जंगल प्रणाली व्यापकरूपमा प्रचलित रहेको थियो। यस प्रकृयाअन्तर्गत वनजंगलमाथिको नियन्त्रण व्यवस्थापन र हकभोग आदिवासीहरूमा रहेको थियो। वनजंगलको स्रोत तथा वन्यजन्तुको सन्तुलित पर्यावरण अनुकूल रहने गरी समुदायहरूले राई प्रणालीअन्तर्गत व्यवस्थापन गरेका थिए। यस प्रणालीमा समुदायलाई आवश्यक पर्ने वनलाई सीमाङ्कन ढुङ्गा गाडेर गर्थे, जसलाई ढुङ्गा बाँध्ने भनिन्थ्यो। सो वनबाट काठपात दिनलाई राई जिम्मावालबाट पूर्जी दिन पर्थ्यो। विरूवा लगाउने याममा सबै मिलेर रूख विरूवा लगाउने तथा व्यवस्थितरूपले प्रयोग गरिन्थ्यो। कसैलाई पनि वनजंगलका पैदावरको अभाव थिएन। जब यस्ता वनलाई निजी वनजंगल राष्ट्रियकरण गर्ने ऐन, २०१३ अनुसार सरकारीकरण गरियो, तब सबै वन लापरवाहीरूपले कटान गरी विनाश भएर गयो।

स्रोत : डम्बर लोहोरूड

^{३८} Schaaf, T. "Sacred Groves. Environmental Conservation Based on Traditional Beliefs". In: UNESCO, *World Decade for Cultural Development 1988-1997. Culture and Agriculture Orientation Texts, CLT/DEC/PRO-1995*. Paris, 1995, p. 43.

^{३९} Assies, W.J. & Hoekema, A.J. *Indigenous Experiences with Self-Government*. IWGIA Doc. 76, Copenhagen, 1994, p.181.

^{४०} IWGIA. *Indigenous Affairs*. No. 1, 1998, p. 21.

धारा १५.१

सम्बन्धित समूहहरूको भूमिमा रहेको प्राकृतिक स्रोतहरूमाथिको उनीहरूको अधिकारलाई विशेषरूपले संरक्षित गरिनेछ। यो अधिकार अन्तर्गत त्यस्ता स्रोतहरूको प्रयोग, व्यवस्थापन तथा संरक्षणमा ती समूहहरूको सहभागी हुने अधिकार पर्दछ।

जीविका उपार्जनको लागि जंगलबाट प्राप्त सामग्रीहरू

संयुक्त राज्य अमेरिकाको नेभाडा र क्यालिफोर्नियाका मरूभूमिहरूमा पाइउटे भाषा बोल्ने आदिवासीहरू हजारौं वर्षदेखि बसिरहेका छन्। उनीहरूका लागि पिरामिड ताल महत्वपूर्ण स्रोतको रूपमा रहेको छ। उनीहरू सो तालमा माछा मार्ने तथा जीवन निर्वाहका अन्य गतिविधिहरूका लागि परम्परागतरूपमा निर्भर रहेका छन्। समयक्रममा संघीय सरकारको गैरआदिवासी कृषकहरूलाई सो ठाउँमा आकर्षित गर्ने योजनाहरूका साथै सो तालको वरिपरीको भूमि पर्यटन तथा उद्योगका लागि प्रयोग गरिनाले पानीको उपयोग तथा प्रदूषणमा वृद्धि हुन पुगी तालको माछाको संख्यामा द्रुतगतिमा ह्रास आयो।

आदिवासी/जनजातिहरूको जीवन निर्वाहका लागि गरिने अर्थतन्त्रहरूको आधार प्राकृतिक स्रोतहरूको उपभोग तथा त्यसमाथिको पहुँच हो। आदिवासी/जनजातिहरूको अस्तित्वलाई सुनिश्चित गर्न उनीहरूसँग सम्बन्धित निम्नलिखित विषयहरूको संरक्षण गर्न आवश्यक छ :

- १) उनीहरूको प्राकृतिक स्रोतहरू र
- २) यी स्रोतहरूलाई उपभोग, व्यवस्थापन तथा संरक्षण गर्ने उनीहरूको परम्परागत व्यवहारहरू।

पिरामिड तालको विनाशलाई सरकारले अनुमति दिएको कारणले तालको विनाश हुन गयो भनी पाइउटे आदिवासीको ट्राइबल परिषद्ले संघीय सरकारमाथि मुद्दा हाल्यो। उनीहरूको यो दावीप्रति न्यायाधीश सहमत भई पाइउटेको ताल तथा त्यससँग सम्बन्धित पर्यावरणलाई संरक्षण गर्न आवश्यक कदमहरू चाल्न न्यायाधीशले सरकारलाई आदेश दिए। ट्रकि नदीको जलाधारमा रहेका अन्य सरोकारवालाहरू र पाइउटेरूबीच समय समयमा भएका छलफलका क्रममा आदिवासीहरूको पर्यावरणीय दृष्टिकोणका कारण उनीहरू सो क्षेत्रको 'विकास' वा 'प्रगति' को नै विपक्षमा छन् भन्ने सोच अरूमा पर्न गएको थियो। छलफलको क्रम चलिरहेको समयमा भीषण खडेरी पर्न गयो, जसले मानिसहरूलाई संरक्षण तथा पर्यावरणप्रतिको आफ्नो दृष्टिकोणलाई पुनर्विचार गर्न बाध्य बनायो। छलफलको क्रममा राज्य तथा स्थानीय सरकारहरू पर्यावरणको संरक्षणका लागि पानी व्यवस्थापनका योजनाहरू लागू गर्न कानून निर्माण गर्न बाध्य भए। सो कानूनमा स्पष्टसँग ट्राइबल समूहहरूसँगको परामर्श मा तालको पानी व्यवस्थापन गरिनु पर्ने उल्लेख गरिएको छ।

महासन्धि नं. १६९ ले के भन्छ? महासन्धिले आदिवासी/जनजाति समूहहरूलाई आफ्नो भूमिको प्राकृतिक स्रोतहरूमाथि अधिकार रहेको उल्लेख गरेको छ। यसअन्तर्गत निम्नलिखित कुराहरू पर्दछन् :

- स्रोतहरूको उपभोग, व्यवस्थापन तथा संरक्षणमा सहभागी हुने अधिकार,
- प्राकृतिक स्रोतहरूको अन्वेषण तथा दोहन गर्नुअघि परामर्शको अधिकार,
- अन्वेषण तथा दोहनबाट हुने असरहरूका बारेमा अध्ययनको अधिकार,
- प्राकृतिक स्रोतहरूको दोहन तथा उपभोगबाट हुने फाइदाहरू प्राप्त गर्ने अधिकार,
- यस्ता गतिविधिहरूले पार्ने क्षतिहरूका लागि सरकारबाट क्षतिपूर्ति पाउने अधिकार।

खनिज वा अन्य स्रोतहरू

धारा १५.२

यदि कुनै अवस्थामा खनिज वा जमीनमुनिको स्रोतहरूको स्वामित्व वा भूमिमा रहेका अन्य स्रोतहरूमाथिको अधिकार राज्यमा निहित रहेमा सरकारले सम्बन्धित समूहको भूमिमा रहेका स्रोतहरूको अन्वेषण वा दोहनका लागि ल्याइने कुनै कार्यक्रमलाई शुरू गर्नु वा अनुमति दिनुअघि ती समूहहरूको हितहरूलाई बाधा पुऱ्याउने छ वा छैन र पुऱ्याउने भए कति मात्रामा पुऱ्याउँदछ, त्यो थाहा पाउन सम्बन्धित समूहसँग परामर्श गर्ने प्रक्रियाहरूको निर्माण गर्नेछ। सम्बन्धित समूहले सम्भव भएसम्म त्यस्ता कार्यक्रमबाट हुने फाइदाहरूमा सहभागिता जनाउनेछन्, र त्यस्ता कार्यक्रमबाट हुनसक्ने कुनै नकारात्मक असरको उचित क्षतिपूर्ति पनि पाउनेछन्।

राज्यको संविधानले प्रायजसो अवस्थाहरूमा राज्यलाई मात्र खनिज तथा अन्य स्रोतहरूमाथिको स्वामित्व प्रदान गरेको हुन्छ। त्यसैले राज्यलाई आफ्ना कानूनहरूअन्तर्गत रहेर यी स्रोतहरू दोहन गर्ने उद्देश्यले आवश्यक परेमा त्यस ठाउँबाट जो कोहीलाई पनि विस्थापन गर्ने कानूनी अधिकार प्राप्त महासन्धि नं. १६९ को माथि उल्लिखित धारा १५ ले यो अवस्थालाई मान्यता दिएको छ। तथापि, सो धाराले आदिवासी/जनजातिहरूलाई यी स्रोतहरूको दोहनमा आफ्नो कुराहरू राख्ने अवसर पनि प्रदान गरेको छ।

जब आदिवासी/जनजाति समूहहरूको भू-भागमा खनिज वा अन्य स्रोतहरूको दोहन गरिन्छ, तब त्यसले गम्भीर वातावरणीय असन्तुलन, प्रदूषण तथा स्वास्थ्य समस्याहरूलाई निम्त्याउँछ। त्यसको अलावा आर्थिक कठिनाई पनि ल्याउँदछ।

उदाहरणको लागि फिलिपिन्समा खानी उद्योगले स्वास्थ्य समस्या, विस्थापन तथा जमीनमुनिको पानीको तहमा परिवर्तन ल्याइदिएको छ। यसका साथै त्यसले इगोरोथ आदिवासीहरूको भूमिमा प्राणघातक फोहोरहरू पनि थुपारिदिएको छ।^{४१}

नाइजेरियाको नाइजर डेल्टामा पेट्रोलको व्यापारीक अन्वेषण तथा दोहनले ओगोनी समुदायमा गम्भीर वातावरणीय तथा नकारात्मक सामाजिक परिणामहरू ल्याइदिएको छ। पेट्रोलको पाइप तथा ट्याङ्कीबाट हुने तेलको चुहावटले नदी, खोला तथा कृषि भूमिलाई प्रदूषण गर्नाका साथै जनावर तथा बोटबिरूवाहरूलाई मारिदिएको छ। बाटो बनाउन तथा पेट्रोलको पाइपहरू विछ्याउन वनजंगलहरू काटिएका छन्। यसले ओगोनी समुदायको जीवन निर्वाहका लागि गरिने अर्थतन्त्रलाई विनाश गरिदिएको छ। पर्यावरणीय प्रदूषणले क्षयरोग तथा श्वासप्रश्वासका र पेटका रोगहरूजस्ता गम्भीर स्वास्थ्य समस्याहरूलाई निम्त्याउन पुगेको छ। नाइजेरियामा पेट्रोल उद्योग सञ्चालन गर्ने क्रममा ओगोनी समुदायसँग परामर्श गरिएको थिएन, साथै उनीहरूले पेट्रोल उद्योगबाट कुनै फाइदाहरू पनि प्राप्त गर्न सकेका छैनन्।^{४२}

आदिवासी/जनजातिहरू र वन तथा प्राकृतिक स्रोत साधनसँग ज्यादै नजिकको सम्बन्ध छ

^{४१} United Nations. *Discrimination Against Indigenous Peoples. Transnational investments and operations on the lands of indigenous peoples. Report of the Centre on Transnational Corporations submitted pursuant to Sub-Commission resolution 1990/26. E/CN.4/Sub.2/1994/40. 1994, p. 25.*

^{४२} Society for Threatened Peoples. *Arbeitsdokumentation: Ogoni in Nigeria*. Gottingen, 1995. See also IWGIA: *The Indigenous World 1996-1997*, Copenhagen. 1997, p. 259.

आदिवासी/जनजातिहरूको भूमिबाट कुनै कम्पनीले खनिज वा अन्य स्रोतहरूको दोहन गर्न चाहेमा के हुनु पर्दछ?

यस सन्दर्भमा पहिलो सिद्धान्त परामर्श हो।

धेरैजसो अवस्थाहरूमा सरकारलाई जमीनमुनिका स्रोतहरूमाथिको एकलौटी अधिकार हुने भएकोले यी स्रोतहरू दोहन गर्ने अधिकार कुनै कम्पनीलाई सरकारले वेचन पनि सक्दछ। यसरी वेचेतापनि सरकारलाई महासन्धि नं. १६९ का सिद्धान्तहरू लागू तथा सुनिश्चित गर्ने प्रथम जिम्मेवारी भन्ने रहेको हुन्छ। कम्पनीले स्रोतहरूको खोजी तथा अन्वेषण गर्नुअघि नै असर पर्ने समुदायसँग परामर्श गर्नु पर्दछ, किनकि त्यस्तो खोजी तथा अन्वेषण आफैमा हानिकारक पनि हुन सक्दछ।

परामर्श गर्ने बेलामा सम्बन्धित आदिवासी/जनजातिहरूले आफ्ना चिन्ता तथा सरोकारहरू व्यक्त गर्न पाउनु पर्दछ।

यदि आदिवासी/जनजातिहरूले प्राकृतिक स्रोतहरूको दोहन गर्ने कार्य नचाहेमा त्यसका कारणहरू दिन सक्दछन्। यस्ता कारणहरूमा वातावरणीय विनाश, प्रदूषण, स्वास्थ्य समस्याहरू, जीवन निर्वाहका लागि गरिने अर्थतन्त्रको आधार गुम्नु आदि इत्यादि हुन सक्दछन्।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको महासन्धि नं. १६९ का अनुसार आदिवासी/जनजातिहरूलाई अन्वेषण तथा दोहनबाट हुने फाइदाहरूमा सहभागी हुने अधिकार रहेको छ। त्यस्तै गरेर उनीहरूलाई क्षतिपूर्तिको अधिकार पनि रहेको छ।

यद्यपि, आदिवासी/जनजातिहरूलाई महासन्धि नं. १६९ अन्तर्गत स्रोतको दोहनलाई रोक्ने वा त्यसमाथि निषेधाधिकार प्रयोग गर्ने अधिकार रहेको छैन। तथापि, उनीहरूले आफ्नो अधिकारहरूलाई कम्पनीसँगको छलफलहरूमा सौदावाजीको अस्त्रको रूपमा प्रयोग गर्न सक्दछन्। यी छलफलहरूमाफर्त् आदिवासी/जनजातिहरूले कम्पनीहरूलाई वातावरणीय क्षतिलाई कम गर्न तथा पछि गएर वातावरणलाई पुनर्स्थापना गर्न आफ्ना प्रविधिहरूलाई प्रयोग गर्न लगाउन सक्दछन्। कुनै कुनै अवस्थामा एकापसको हितका लागि सम्झौतामा पुग्न सकिँदैन, र परियोजनाहरू त्यत्तिकै त्यागिन्छन्। तर यसो गर्दा सम्बन्धित समुदायले कुनै फाइदा नपाउने पनि हुन सक्दछ।

महासन्धि नं. १६९ ले आदिवासी/जनजातिहरूलाई उनीहरूको भूमिमा रहेको खनिज वा अन्य स्रोतहरूको अन्वेषण वा दोहन गरिनुअघि परामर्शको अधिकार रहेको उल्लेख गरेको छ। साथै फाइदामा सहभागी हुने र क्षतिपूर्ति पाउने अधिकार पनि उनीहरूलाई रहेको छ।

सन् १९९३ मा नर्वेनी सरकारले सामी आदिवासीहरूका क्षेत्रमा खनिजहरूको अन्वेषण गर्ने अनुमति रियो टिन्टो-जिंक नामक बहुराष्ट्रिय कम्पनीलाई दियो। यसका बारेमा सामी संसद (सामीहरूको निर्वाचित राष्ट्रिय निकाय) तथा सामी आदिवासीहरूसँग परामर्श गरिएन वा उनीहरूलाई जानकारी दिइएन। यसपछि सामी संसद तथा सामीहरूको विभिन्न हित समूहहरूले पहिलो कामको रूपमा नर्वेनी सरकारलाई सो अनुमति फिर्ता लिन अनुरोध गर्‍यो। तर, उनीहरू यसमा सफल हुन सकेनन्। त्यसपछि सामी परिषद् तथा सामी संसदले सिधै कम्पनीसँग कुराकानीहरू थाल्यो। उनीहरू कम्पनीसँग एउटा अलिखित सहमतिमा पुगे, जस अनुसार सामी संसदको सहमतिबिना सामीहरूको भूमिमा खानीसम्बन्धी कुनै पनि कामहरू कम्पनीले गर्न नपाउने भयो।^{४३}

कोलम्बियाका एम्बेरो-काटियो समुदायले रियो सिनु नदीमा जलविद्युत परियोजना निर्माण गर्न लागेको उर्रा एस. ए. कम्पनीका विरुद्ध सफलतापूर्वक कानूनी कार्यवाही गर्‍यो। कोलम्बियाको संवैधानिक अदालतले सो परियोजना सञ्चालन गर्ने अनुमतिलाई परियोजनाबाट स्रोतमाथि हुने क्षतिको क्षतिपूर्ति नगरेसम्म तत्कालको लागि परियोजना सञ्चालन गर्न रोक्ने आदेश जारी गरेको छ। किनकि, क्षतिपूर्तिको व्यवस्था नगरी परियोजना सञ्चालन गरेमा स्रोतहरू भविष्यमा उपलब्ध नहुने गरी हराएर जान सक्दछ।^{४४}

^{४३} Henriksen, J.B. *Betenkning om Samink Parlamentarisk Samarbeid*. Nordisk Samisk Institutt. Kautokeino, 1995.

^{४४} *Progrom*, No. 201, 1998, p. 7.

विस्थापन

आदिवासी/जनजातिहरूका लागि विस्थापन एउटा संवेदनशील विषय हो। आदिवासी/जनजातिहरू 'विकास' वा 'प्रगति' का नाममा धेरैचोटी विस्थापित हुन पुगेका छन्। यो प्रायजसो खनिज उद्योग, बाटो तथा जलविद्युत परियोजनाहरूको निर्माणबाट भएको छ।

भारतमा सरदार सरोवर बाँध तथा उर्जा परियोजनाले हजारौं ट्राइबलहरूलाई विस्थापन गरिदिएको छ। यो बाँध उनीहरूको पुनर्वास तथा पुनर्स्थापनाका पर्याप्त उपायहरूबिना नै निर्माण गरिएको छ। परियोजनाले पार्ने यस्ता नकारात्मक सामाजिक असरहरू विश्व बैकले सो परियोजनालाई आर्थिक स्रोत उपलब्ध गराउन बन्द गर्नुका कारणहरूमध्ये सामाजिक मूल्य पनि एउटा थियो।^{४५}

चिलिमा सरकारी स्वामित्वमा रहेको वातावरणीय कार्यालयले सन् १९९७ को जूनमा राल्को बाँध परियोजनालाई स्वीकृती दिएको छ। यो परियोजना बायोबियो नदीमा बनाइने सात जलविद्युत परियोजनाहरूमध्ये दोस्रो रहेको छ। यो परियोजनाले सातवटा पेहुन्चे समुदायहरूलाई असर पुऱ्याउँदछ, परिणामस्वरूप सातसय व्यक्तिहरू आफ्नो पुर्ख्यौली भूमिबाट बसाइँ सराई गर्न बाध्य बनाएको छ। यो परियोजना निर्माण भइसकेपछि नौ हजार एकड कृषि भूमि तथा वनजंगल डुवानमा पर्ने र यसले पेहुन्चे समुदायको भूमिमा श्रमिकहरूको व्यापक आप्रवासनलाई अनुमति दिएर अन्ततः उनीहरूको संस्कृतिलाई विनाश गरेको छ।^{४६}

केन्यामा चरनसम्बन्धी गतिविधिहरूले वातावरणीय क्षति पुऱ्याएको, राम्रोसंग भूमि व्यवस्थापन नगरेको भनी आरोप लगाइन्छ। तथापि, यी आरोपहरूको खण्डन गर्ने पर्याप्त प्रमाणहरू रहेका छन्, जसलाई ध्यान भने दिइएको छैन। भूमिसम्बन्धी कानूनहरू एकै ठाउँमा बसोवास गर्ने समूहहरूप्रति सकारात्मक तथा घुमन्ते समूहहरूका विरुद्ध पूर्वाग्रही रहेका छन्। गाईवस्तुहरूको चरनलाई सामान्यतया 'खाली' भूमिका रूपमा हेरिन्छ, यसलाई बसोवास वा विकास गतिविधिका लागि उपयुक्त रहेको मानिन्छ। सन् १९४५ को राष्ट्रिय निकुञ्जसम्बन्धी अध्यादेशअन्तर्गत केन्यामा राज्यले शिकार खेल्ने निकुञ्ज तथा संरक्षित क्षेत्रहरू स्थापना गर्न ठूलो क्षेत्रफलको भूमि आफ्नो अधीनमा पऱ्यायो। यीमध्येका केही निकुञ्जहरूले मासाइ समुदायको भूमि उपभोग पद्धतिलाई नष्ट गरिदिएका छन्। यसले उनीहरूलाई आफ्नो जीवनपद्धतिलाई निरन्तरता दिन उपयुक्त नहुने क्षेत्रहरूमा विस्थापित गरिदिएको छ। चरन क्षेत्रमा निर्भर जनसंख्याको वृद्धिले उनीहरूको उपभोगका लागि उपलब्ध भूमिमा द्रुत गतिमा कमी ल्याइरहेको छ। यसले उनीहरूको परम्परागत जीवनपद्धतिमा ह्रास ल्याइदिएको छ।^{४७}

कुनै कुनै अवस्थामा विस्थापन सरकारी नीतिकै एउटा अंगको रूपमा रहेको हुन्छ। यसको उदाहरणको रूपमा बंगलादेशको चिटगंग पर्वतीय क्षेत्र, पूर्वी टिमोर, लाओस वा भियतनामलाई लिन सकिन्छ।

^{४५} ४० हजारभन्दा बढी प्रभावित परिवारहरूमध्ये सन् १९९७ सम्म एक चौथाइलाई मात्र पुनर्वास गराइएको थियो। हेर्नुहोस् ILO: *Report of the Committee of Experts on the Application of Conventions and Recommendations*. Geneva, 1995, p. 289. 1996, p. 268. 1997, p. 307.

^{४६} *Abyala News*, Vol.10, No. 4, 1997, pp. 25-29.

^{४७} Abdi Umar. "Study on Pastoralists and the Case of the Massai of Kenya." In: *Indigenous and Tribal Peoples' Economies in Transition* (working title). Project for the Promotion of ILO Policy on Indigenous and Tribal Peoples, Geneva (forthcoming).

कुलेखानी जलविद्युत परियोजनाले विस्थापित सानुकान्छा रूम्बा टुकीको उज्यालोमा

लाओसको धेरैजसो क्षेत्रहरूमा हिल ट्राइव (त्यहाँका आदिवासी)हरूलाई समथर भू-भागहरूमा पर्याप्त सहयोगविना वा संक्रमणका लागि चाहिने उपायहरूविना नै पुनर्वास गराइएको छ। यो पुनर्वासको प्रक्रियाले ती समूहहरूमा स्वास्थ्य तथा खाद्य सुरक्षासँग सम्बन्धित अनेकन समस्याहरूलाई निम्त्याएको छ। त्यहाँका समूहहरूले खानेकुरा तथा औषधीका परम्परागत स्रोतहरू गुमाउनका साथै उनीहरूमा समथर भू-भागहरूमा गरिने खेतीपातीका लागि आवश्यक सीपहरू पनि हुँदैनन्^{४८} कुनै अवस्थामा पुनर्वास गरिएका समूहहरू आफ्नो पुनर्वास क्षेत्रहरूसँग सन्तुष्ट हुँदैनन्, र उनीहरूले फेरि पुनर्वासका लागि छलफलहरू गर्दछन्। उनीहरूलाई कमसल माटो वा कमसल संरचना भएको दुर्गम क्षेत्रमा पुनर्वास गराइएको हुनसक्दछ। यस्तो अवस्थामा सम्बन्धित जिल्ला स्तरका वा स्थानीय अधिकारीहरूसमक्ष पुनर्वासको चाहना व्यक्त गर्न सकिन्छ। तर, यस्तो धेरैजसो अवस्थाहरूमा उनीहरूको अनुरोधलाई पूर्वनियोजित उद्देश्यहरूअनुरूप तथा पुनर्वासलाई समन्वय गर्ने योजनाहरूअनुरूप नभएको भनी स्वीकृत नगर्ने गरिएको छ।^{४९}

विस्थापनको अर्को एउटा उदाहरण बंगलादेशको कप्ताइ जलविद्युत परियोजना हो। यसले सन् १९५९ र १९६१ को बीचमा चिटगंग पर्वतीय क्षेत्रको एक लाख आदिवासीहरूलाई विस्थापित गरिदियो। यसका साथै सो परियोजनाले ती आदिवासीहरूले खेतीपाती गर्ने पाँच भागको दुई भाग जमीनलाई डुवानमा पारिदियो।^{५०} यो बाँध परियोजनाले विस्थापित धेरैजसो आदिवासी/जनजातिहरू सन् १९८० को दशकमा सरकारको पुनर्वास नीतिको परिणामस्वरूप चिटगंग पर्वतीय क्षेत्रमा गैरआदिवासी परिवारहरूलाई पनि बसोवास गर्न ल्याइएकोले फेरि पनि बसाइँसराई गर्न बाध्य भए। आदिवासी/जनजातिहरूलाई गाउँहरूमा छायासमिस भई बस्न बाध्य पारियो।^{५१}

आफ्नो परम्परागत भू-भागबाट विस्थापित हुनुले धेरैजसो आदिवासी/जनजातिहरूको जीवनपद्धति, समृद्धि तथा सांस्कृतिक पहिचानमा गम्भीर नकारात्मक असर पार्दछ। एरिजोनाका डिनेह आदिवासीहरू आफ्नो भूमिबाट विस्थापित भएर रेडियो विकिरण पदार्थहरूद्वारा प्रदूषित क्षेत्रमा पुनर्वास गर्न बाध्य भए। परिणामस्वरूप उनीहरूले अहिले गम्भीर स्वास्थ्य समस्याहरू भोग्नु परिरहेको छ। उनीहरूमध्ये धेरैजसोको परम्परागत भूमिहरूबाट टाढा रहेर बाँच्न नसक्ने हुनाले मृत्युसमेत भइसकेको छ।^{५२}

महासन्धि नं. १६९ ले एउटा आधारभूत सिद्धान्तको रूपमा आदिवासी/जनजातिहरूलाई उनीहरूको भूमिहरूबाट हटाइने छैन भनेर उल्लेख गरेको छ।

^{४८} UNDP. *Highland Peoples Programme*. Background Document RAS/93/103. Geneva, 1995, pp. 5-12.

^{४९} Yves Goudineau (ed.). *Resettlement and Social Characteristics of New Villages: Basic Needs for Resettled Communities in the Lao PDR*. Vol.1, UNESCO/UNDP, Vientiane, 1997, p. 19.

^{५०} McCully, P. *Silenced Rivers. The Ecology and Politics of Large Dams*. London, New Jersey, 1996 (Second impression 1998), p. 71.

^{५१} Roy, C.K. *Land Rights of the Indigenous Peoples of the Chittagong Hill Tracts, Bangladesh*. Distr. by Jumma Peoples Network in Europe (JUPNET), 1996, pp. 59-66.

^{५२} Johnson, S. & Budnik, D. *Wir werden erleben. Gespräche mit indianischen Stammesältesten*. Munchen, 1996, pp. 51-56.

धारा १६.१

यस धाराका निम्नलिखित अनुच्छेदहरूमा उल्लिखित अवस्थाहरूमा बाहेक सम्बन्धित समूहहरूलाई उनीहरूले बसोवास गरिरहेका भूमिहरूबाट हटाइने छैन।

धारा १६.२

अपवादको रूपमा यी समूहहरूलाई हटाउन वा पुनर्वास गर्न आवश्यक ठहराइएमा, त्यस अवस्थामा उनीहरूको स्वतन्त्र तथा सुसूचित सहमतिमा मात्र पुनर्वास गराइनेछ। यदि सहमति पाउन नसकिएमा राष्ट्रिय कानून तथा नियमावलीहरूद्वारा स्थापित उपयुक्त प्रक्रियाहरू अवलम्बन गरेर मात्र त्यस्तो पुनर्वास गरिनेछ। यस्तो प्रक्रियाअन्तर्गत उपयुक्त भएसम्म, सम्बन्धित समूहको प्रभावकारी प्रतिनिधित्वको अवसर प्रदान गर्ने गरी गरिने सार्वजनिक सुनुवाइ पनि पर्दछ।

धारा १६.३

पुनर्वास गर्नुपर्ने कारण समाप्त हुने वित्तिकै यी समूहहरूलाई सम्भव भएसम्म आफ्ना परम्परागत भूमिहरूमा फर्कने अधिकार हुनेछ।

धारा १६.४

सहमतिमा निर्धारण भए अनुसार फर्कन नपाएको अवस्थामा वा सहमति नै नभएको अवस्थामा सम्बन्धित समूहहरूलाई उपयुक्त प्रक्रियाहरूको माध्यमद्वारा आफूले विगतमा बसोवास गरिरहेका भूमिहरूको क्षतिपूर्तिस्वरूप कम्तीमा पनि त्यही गुण तथा कानूनी मान्यता बराबरको भूमि, उनीहरूको वर्तमान आवश्यकताहरू तथा भविष्यको विकासलाई पूर्ति गर्नका लागि उपयुक्त हुने गरी प्रदान गरिनेछ। यदि सम्बन्धित समूहहरूले क्षतिपूर्तिको रूपमा पैसा वा अन्य कुनै विकल्पलाई स्वीकार गरेमा उनीहरूलाई उपयुक्त प्रत्याभूतिहरूका साथ सो क्षतिपूर्ति प्रदान गरिनेछ।

धारा १६.५

पुनर्वास गराइएका व्यक्तिहरूलाई उनीहरूले गुमाएका वस्तु वा उनीहरूलाई पुग्न गएको क्षतिको पूर्ण क्षतिपूर्ति दिइनेछ।

यदि आदिवासी/जनजातिहरूलाई पुनर्वास गर्नुपरेमा यो अपवादको रूपमा मात्र गरिनुपर्दछ। यो पुनर्वास नगरीकन नहुने अवस्थाहरूमा मात्र गरिनुपर्दछ।

यस्तो पुनर्वासको अवस्थाहरूलाई सम्बोधन गर्ने उद्देश्यले स्थितिमा सुधार ल्याउन महासन्धि नं. १६९ ले केही निश्चित आधारभूत कदमहरूबारे उल्लेख गरेको छ :

- सम्बन्धित समूहहरू पुनर्वासमा सहमत छन् कि छैनन् त्यसबारे उनीहरूलाई सोधिनु पर्दछ। पुनर्वास सवै सान्दर्भिक तथ्य तथा तथ्याङ्कहरूबारे स्पष्ट तथा दुरुस्त जानकारी प्राप्त भएपछि मात्र गरिनु पर्दछ।

स्वतन्त्र तथा सुसूचित सहमति भनेको के हो?

स्वतन्त्र तथा सुसूचित सहमति भनेको आदिवासी/जनजातिहरूले विस्थापनको अर्थ तथा परिणामहरूका बारेमा पूर्णरूपले बुझ्नु भन्ने हो। यसका साथै उनीहरूले पुनर्वासलाई स्वीकार्नु तथा त्यसप्रति सहमति जनाउनु भन्ने पनि हो।

यदि आदिवासी/जनजातिहरूले पुनर्वासप्रति सहमति नजनाएको अवस्थामा पुनर्वास आवश्यक भए महासन्धि नं. १६९ ले निम्नलिखित प्रक्रियागत कदमहरूलाई अपनाउनुपर्ने उल्लेख गरेको छ :

- सम्भाव्य सार्वजनिक सुनुवाई : आदिवासी/जनजातिहरूले आफ्ना सरोकारहरूलाई उपयुक्त प्रक्रियाबमोजिम अभिव्यक्त गर्ने अवसर पाउनु पर्दछ। यो सार्वजनिक सुनुवाई वा अनुसन्धानद्वारा वा परिस्थिति सुहाउँदो अन्य विशेष विधिहरूमाफर्त् पनि हुन सक्दछ।
- फिर्ता जान पाउने अधिकार : आदिवासी/जनजातिहरूलाई उनीहरूले विगतमा आफ्नो भूमि छोड्नुपर्ने कारण वैधानिक नहुने वित्तिकै आफ्नो भूमिमा फर्कने अधिकार हुन्छ। उदाहरणका लागि युद्ध वा प्राकृतिक विपत्तिको अवस्थामा उनीहरू युद्ध वा प्राकृतिक विपत्तिको अन्त्य भएपछि आफ्ना भूमिहरूमा फर्कन सक्दछन्।
- पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना : यदि आदिवासी/जनजातिहरू भूमि हुवानमा परी आफ्ना भूमिहरूमा फर्कनसक्ने अवस्था नभएमा विस्थापित समूहहरूको पुनर्वास तथा पुनर्स्थापनाका लागि अनिवार्य योजनाहरू बनाउनु पर्दछ।
- समान गुण भएको भूमि : जब आदिवासी/जनजातिहरूलाई पुनर्वास गराइन्छ, तब उनीहरूले गुमाएका भूमिहरूको गुण बराबरको भूमि प्रदान गरिनु पर्दछ। त्यस्तै उनीहरूलाई आफूले गुमाएका भूमिमाथि जति कानूनी अधिकार थियो, त्यति नै (वा त्यसभन्दा बढी) अधिकार प्रदान गरिनु पर्दछ। त्यसैले कुनै एउटा व्यक्तिको स्वामित्वमा कृषि भूमिहरू रहेको भएमा उसलाई त्यस्तै किसिमको भूमि प्रदान गरिनु पर्दछ। यदि ती भूमिहरूमाथि उसको कानूनी अधिकार रहेको भएमा उसलाई विकल्पको रूपमा दिइएको भूमिहरूमाथि पनि कानूनी अधिकार प्रदान गरिनु पर्दछ। यदि आदिवासी/जनजातिहरूले चाहेमा भूमिवापत अन्य किसिमको क्षतिपूर्ति पैसा वा अन्य कुनै चीजलाई पनि स्वीकार गर्न सक्दछन्।
- क्षतिपूर्ति : आदिवासी/जनजातिहरूको पुनर्वासबाट पुग्ने क्षतिको लागि पूर्ण क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने अधिकार हुन्छ। यस्तो क्षतिअन्तर्गत घर वा सम्पत्ति गुमाउनु तथा वातावरण परिवर्तनबाट हुने स्वास्थ्यसम्बन्धी गम्भीर नकारात्मक असरजस्ता विषयहरू पर्दछन्।

पुनर्वासको प्रक्रिया

सबै सान्दर्भिक तथ्यहरूका बारेमा जानकारी

आदिवासी/जनजातिहरूको
पुनर्वासका लागि
स्वतन्त्रतापूर्वक सहमति हुनु

आदिवासी/जनजातिहरू पुनर्वासप्रति
सहमत नहुनु

सार्वजनिक सुनुवाईहरू
(वा अन्य प्रक्रियाहरू) अपनाइनु

पुनर्वास अपवादको रूपमा मात्र हुन्छ

फर्कन पाउने अधिकार
सम्भव भएसम्म

पुनर्वासले उपयुक्त प्रक्रियाहरूलाई
अवलम्बन गर्दछ
यसअन्तर्गत उस्तै गुण तथा कानूनी
मान्यता पाएका
भूमिको प्रावधान पर्दछन्

सबै अवस्थामा कुनै पनि किसिमको क्षति वा हानिको लागि
क्षतिपूर्ति प्रदान गरिनु पर्दछ

नगरी नहुने अवस्थामा गरिएको पुनर्वासको क्षतिपूर्ति प्रदान गरिँदा सम्बन्धित समूहहरूको अर्थपूर्ण संलग्नतामा पारदर्शी तथा सहभागितामूलक तरिकाले गरिनु पर्दछ।

यस सन्दर्भमा एउटा रोचक उदाहरण श्रीलंकाको वानियाला-एट्टो (वनजंगलमा आश्रित समूहहरू) सँग सम्बन्धित छ। सन् १९८३ मा वानियाला-एट्टोले बसोवास गरेको वनजंगललाई मादुरु ओया राष्ट्रिय निकुञ्ज बनाइयो, र उनीहरूलाई आफ्नो भूमिबाट हटाएर निकुञ्जको मध्यवर्ती (Buffer) क्षेत्र तथा पुनर्स्थापित गाउँहरूमा पुनर्वास गराइयो। यसको परिणामस्वरूप उनीहरूको खानपिनमा परिवर्तन भयो र उनीहरूमध्ये धेरै मधुमेह, तौल बढी हुनु तथा उच्च रक्तचापजस्ता रोगहरूको शिकार हुन पुगे। यसबाट केहीको मृत्यु पनि हुन पुग्यो।

धेरै वर्षपछिको पैरवी तथा छलफलहरूपछि सन् १९९७ को जूनमा मादुरु ओया राष्ट्रिय निकुञ्जले पुन्याएको सामाजिक तथा सांस्कृतिक परिवर्तन र जबरजस्ती गरिएको सम्मिलिकरणको असरहरूका बारेमा अध्ययन गर्न र वानियाला-एट्टोसँग परामर्श गर्ने उद्देश्यले एउटा सरकारी प्रतिनिधिमण्डल उनीहरूकहाँ पुग्यो। त्यसपछि सन् १९९७ को डिसेम्बरमा श्रीलंकाको राष्ट्रपतिले वानियाला-एट्टोलाई वनजंगल फिर्ता गर्ने आफ्नो सरकारको नीतिका बारेमा सार्वजनिकरूपमा घोषणा गरे। यस सन्दर्भमा वानियाला-एट्टोले वनजंगलमा फिर्ता जानका लागि सरकारसँग छलफलहरू शुरू गरे। यी छलफलहरूमा वनजंगलको अत्याधिक दोहन र शोषण तथा अवैध प्रवेशबाट जोगिन नियम कानून तथा सुरक्षात्मक उपाय अवलम्बन गर्ने विषयहरू समावेश थिए। साथै निकुञ्जको व्यवस्थापनमा वानियाला-एट्टोको सहभागिताको कुरा पनि रहेको थियो।^{५३}

कुलेखानी जलविधुत आयोजनाले विस्थापित आदिवासी

मकवानपुरमा सञ्चालित कुलेखानी जलविधुत आयोजना २०३४ सालमा शुरू भएको हो। यस आयोजनाले कुलेखानी र मार्खु क्षेत्रमा बसोवास गर्ने तामाङ जातिलाई विस्थापित गरेको छ जसमध्ये कान्छी गोले एक पर्दछिन्। उनको जीविकोपार्जनको माध्यमको रूपमा ९ रोपनी जग्गा, आयोजनाले अधिग्रहण गर्‍यो। उनले मुआब्जा वापत जम्मा रू १५,०००/- मात्र पाइन्। सो आयोजनाले लामाचौर, किटनी, बुढाभञ्ज्याङ, बुढीचौर गाउँ तथा अन्नबाली, मठ, मन्दिरसमेत डुबानमा पारी दहमा परिणत गरिदियो।

आयोजनामा कुनै पहुँच नहुनका साथै कुनै फाइदा पनि प्राप्त भएन। बत्ती बालनका लागि कुनै सहूलियत दिइएन। यस क्षेत्रका जनतालाई एक प्रतिशतले विजुलीमा छुट दिने भनिँएतापनि आश्वासनमा नै सीमित रह्यो। स्थानीय आदिवासीहरूका अनुसार परियोजनाले उनीहरूको सर्वस्वहरण गरेको छ।

यस आयोजनाले ३०० भन्दा बढी घरघुरीहरू विस्थापित गरेको छ। तर आयोजनाले गाउँलाई कुनै पनि किसिमको सुविधा, सहूलियत र रोजगारी दिएको छैन। आयोजनाबाट प्रभावित गाउँका स्थानीय वासिन्दालाई आयोजनाको कुनै पनि व्यवस्थापन र नीति निर्माण तहमा संलग्न गराइएको छैन, त्यस्तै आयोजना सुरु गर्नभन्दा पहिले स्थानीय वासिन्दाहरूसँग कुनै किसिमको सहमति लिइएको थिएन।

^{५३} हेर्नुहोस् Wanniyala-Aetto Speech at UN Working Group on Indigenous Populations Fourteenth Session. July 1996 (On file with the UN). Information received from Wiveca Stegeborn, anthropologist working for the Wanniyala-Aetto. See also UN: Report of the Working Group on Indigenous Populations on its Fifteenth Session. E/CN.4/Sub.2/1997/14. 1997, p. 14.

परम्परागत अर्थतन्त्रहरू

परम्परागत अर्थतन्त्रहरू आदिवासी/जनजातिहरूको आर्थिक जीवन निर्वाहका आधारका रूपमा रहेका छन्। ती अर्थतन्त्रहरू वातावरणसम्बन्धी विस्तृत ज्ञानमा आधारित छन्। त्यस्तै ती अर्थतन्त्रहरू भूमिहरूलाई हेरचाह गर्ने तथा उपयोग गर्ने पुस्तौंदेखिको आफ्नो परम्परागत अनुभवबाट सञ्चालित छन्। शिकार खेल्ने, वस्तुहरू संकलन गर्ने, जाल हान्ने, माछा मार्ने, चरन, घुम्ती कृषि पद्धति, कपडा बुन्ने तथा काठको कामजस्ता परम्परागत आर्थिक गतिविधिहरू समुदायमा आधारित छन्। धेरैजसो अवस्थाहरूमा यी गतिविधिहरू जीविकोपार्जनका एकमात्र स्रोतका रूपमा रहेका छन्।

उत्तरी थाइल्याण्डको करेन आदिवासीको घुम्ती कृषि पद्धति खेतीपाती गर्ने एउटा पुरानो तरिका हो। यसअन्तर्गत निश्चित ठाउँमा घुम्ती पद्धतिको आधारमा खेतीपाती गरिन्छ। कुनै समय एक ठाउँमा मात्र खेतीपाती गरिन्छ, र अन्य ठाउँहरूलाई तिनीहरूले उत्पादकत्व पुनः प्राप्त गर्न सक्नु भन्ने उद्देश्यले बाँभो छाडिन्छ। त्यसपछिको वर्षमा विगतमा सबैभन्दा लामो समयका लागि खेतीपाती नलगाएको ठाउँमा खेतीपाती गरिन्छ। त्यस्तै क्रमशः अन्य ठाउँहरूमा पनि खेतीपाती गरिन्छ। खेतीपाती गर्दा विभिन्न किसिमका वालीहरू लगाइन्छ, जसको भिन्नाभिन्नै काट्ने वा टिप्ने समय हुन्छ। यसले वर्षभरि नै परिवारको आवश्यकताहरूलाई पूर्ति गर्दछ।

यस्तो घुम्ती कृषि पद्धति एसियाको कम्बोडिया, बंगलादेशको चिटगंग पर्वतीय क्षेत्र तथा लाओसहरूमा पनि प्रयोगमा ल्याइएको छ। यसलाई कहिलेकाहिनै वातावरणीय दृष्टिकोणले हानिकारक भनेर आलोचना तथा दुरुत्साहन पनि गरिएको छ। तथापि, यसका समर्थकहरूले यस्तो कृषि पद्धति दिगो भएको बताउँदछन्। यस्ता कृषि पद्धति अपनाइएका ठाउँहरू मात्र प्रायजसो मलिलो र उत्पादनशील रहिरहने तथा ती ठाउँहरू अहिलेसम्म क्षयीकरण नभएको तथ्यले प्रष्ट पार्दछ।^{५४}

परम्परादेखि धार्मिक, सांस्कृतिक तथा आय आर्जनका लागि अधिकांश आदिवासीहरूले रक्सी बनाउने गर्दछन्

^{५४} ILO/UNDP. *Regional Workshop Report: Information Exchange on Development Experiences with Highland Peoples, Chiang Mai, Thailand, 17-21 November 1997*. 1999, Annex 9.

धारा २३.१

सम्बन्धित समूहहरूको हस्तकला, ग्रामीण तथा समुदायमा आधारित उद्योगहरू र शिकार खेल्ने, माछा मार्ने, जाल हान्ने तथा वस्तुहरू संकलन गर्नेजस्ता जीवन निर्वाहका लागि गरिने अर्थतन्त्र एवं परम्परागत गतिविधिहरूलाई उनीहरूको संस्कृति तथा आर्थिक स्वावलम्बन एवं विकासको निरन्तरताको लागि महत्वपूर्ण तत्वहरूको रूपमा मान्यता दिइनेछ। सरकारहरूले यी समूहहरूको सहभागितामा र उपयुक्त भएसम्म यस्ता गतिविधिहरूको सुदृढिकरण तथा प्रवर्द्धनलाई सुनिश्चित गर्नेछ।

धारा १४.१

सम्बन्धित समूहहरूको आफूले परम्परागतरूपले बसोवास गरिरहेको भूमिमाथिको अधिकार तथा स्वामित्वलाई मान्यता दिइनेछ। यसका अलावा यी समूहहरूले पूर्णरूपमा बसोवास नगरेका तर उनीहरूले परम्परागतरूपमा आफ्नो जीवन निर्वाह तथा परम्परागत गतिविधिका लागि पहुँच पाएको भूमिको प्रयोगको अधिकारलाई संरक्षण गर्न पनि उपयुक्त अवस्थाहरूमा उपायहरू अवलम्बन गरिनेछ। यसो गर्दा घुमन्ते समूह तथा घुमन्ते खेती गर्ने समूहहरूको अवस्थालाई विशेष ध्यान दिइनेछ।

धारा १९

राष्ट्रिय कृषि कार्यक्रमहरूले सम्बन्धित समूहहरूका लागि निम्नलिखित विषयहरूमा राष्ट्रिय समुदायका अन्य समूहहरू बराबरको व्यवस्था सुनिश्चित गर्नेछन् :

क) सामान्य जीवनयापनका आवश्यकताहरूलाई पूर्ति गर्न यी समूहहरूसँग आवश्यक भूमि नभएमा वा उनीहरूको सम्भाव्य जनसंख्या वृद्धिका लागि उनीहरूलाई थप भूमि प्रदान गर्ने व्यवस्था।

ख) यी समूहहरूको स्वामित्वमा रहेका भूमिको विकासलाई प्रवर्द्धन गर्न आवश्यक स्रोतहरूको व्यवस्था।

महासन्धि नं. १९९ को धारा २३.१ को प्रावधानहरूअनुरूप नामिवियामा विभिन्न संस्थाहरूले परम्परागत अर्थतन्त्रहरूलाई बलियो बनाउन तथा प्रवर्द्धन गर्न समुदायमा आधारित विकासप्रति लक्षित एउटा परियोजनामा सहकार्य गरेका छन्। यसरी काम गर्ने संस्थाहरूमा, आदिवासी/जनजातिहरूसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको नीतिलाई प्रवर्द्धन गर्ने परियोजना, सहकारी तथा अन्य स्वआर्जनका संगठनहरूमार्फत् समूहहरूलाई स्वावलम्बन बनाउन सघाउने अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको अन्तर-क्षेत्रीय कार्यक्रम (INDISCO), दक्षिणी अफ्रिकी विकास तथा परामर्श संस्था (CRIAA) र दक्षिणी अफ्रिकामा अल्पसंख्यक आदिवासीहरूसम्बन्धी कार्य समूह (WIMSA)हरू पर्दछन्।

दिगोरूपमा सञ्चालित डेभिल्स क्ल परियोजनाले औषधिका लागि डेभिल्स क्लको बोटविस्वाहरूको खेती गर्न परम्परागत ज्ञान तथा खेतीपातीका विधिहरूको प्रयोग गर्दछ। यो परियोजना लैङ्गिक सचेतना वृद्धि गर्ने परियोजनाको स्थानीय व्यवस्थापनलाई सक्षम बनाउने र स्थानीय आय आर्जन तथा सामुदायिक क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न तालिम उपलब्ध गराउने विषयमा केन्द्रित रहेको छ। यो कार्यक्रम महासन्धि नं. १९९ को प्रावधानअनुरूप आदिवासी/जनजातिहरूको परम्परागत प्रविधि तथा सांस्कृतिक विशेषताहरूलाई ध्यानमा राख्दै उनीहरूको आर्थिक स्वावलम्बनको महत्वमा जोड दिने प्रकृतिको छ।

आदिवासी/जनजातिहरूका परम्परागत अर्थतन्त्रहरू विभिन्न तत्वहरूबाट खतरामा परेका छन्। यस्ता तत्वहरूमा भूमिमाथिको अधिकारबाट विस्थापित हुनु तथा गुमाउनु र उपलब्ध भूमिमा कमी आउनु तथा त्यसको गुणमा ह्रास आउनुजस्ता कुराहरू पर्दछन्। साथै यसअन्तर्गत कहिलेकाहिँ प्राकृतिक स्रोतहरूको उपयोग तथा त्यसमाथिको पहुँचलाई निषेध गर्ने र बजार अर्थतन्त्रका माग तथा दबावजस्ता विषयहरू पनि पर्दछन्।

आदिवासी/जनजातिहरू परम्परागत अर्थतन्त्रहरूका लागि आवश्यक स्रोतहरूको आधार तथा उपलब्धताविना सांस्कृतिक तथा आर्थिकरूपले संकटमा पर्दछन्। विश्वका धेरैजसो ठाउँहरूमा आदिवासी/जनजातिहरूको भूमि यति कम भएको छ कि ती भूमिहरूको दिगो परम्परागत उपयोग असम्भव हुन पुगेको छ। यसले गर्दा आदिवासी/जनजातिहरू जमीनलाई बाँभो राख्ने अवधिलाई घटाएर आफ्ना स्रोतहरूको अत्यधिक दोहन वा शोषण गर्न वा अत्यधिकरूपमा रसायनिक मल प्रयोग गरी नगदे बालीको खेती गर्न वा पर्यटनजस्तो वैकल्पिक आयआर्जनका स्रोतहरूको खोजी गर्न बाध्य भएका छन्।

फिलिपिन्सको इबालोइ समुदायको जीविकोपार्जनको परम्परागत स्रोत सानो स्तरमा गरिने सुन खानी तथा कृषि रहेको छ। सो समुदायमा खानीको काम सामुदायिक गतिविधिको रूपमा रहेको थियो, र अभावको समयमा सो समुदायका धनीमानी व्यक्तिहरूले सम्पत्तिको वितरण गर्ने माध्यमको रूपमा सबैलाई खाना खुवाउने अपेक्षा गरिन्थ्यो। सो क्षेत्रलाई सन् १९२० को दशकमा खानीसम्बन्धी विभिन्न कम्पनीहरूका लागि खुल्ला गरियो। यसरी उनीहरूको क्षेत्रमा अन्य ठाउँहरूका व्यक्तिहरूको प्रवेशले गर्दा इबालोइ समुदाय विस्तारै पैसामुखी हुँदै गए। परिणामस्वरूप सुन आपसमा बाँडफाँड गर्ने र सम्पत्तिको बराबर वितरण गर्ने 'सागाओक प्रणाली' जस्ता उनीहरूका कतिपय समतामूलक सामाजिक संस्था तथा प्रणालीहरू हराउन पुगे।

यसमा सन् १९९१ को साना स्तरको खानीसम्बन्धी ऐन तथा सन् १९९५ को खानीसम्बन्धी ऐनले थप समस्याहरू निम्त्याइदिएको छ। यी ऐनहरूले साना स्तरको खानीसम्बन्धी कामहरूमा रोक लगाउँदछन्, र परम्परागत व्यवहारहरूको निरन्तरतालाई निषेध गर्दछन्। सन् १९९५ को ऐनले खानीसम्बन्धी कम्पनीहरूलाई दोहन तथा अन्वेषणका लागि ठूला भू-भागहरू खुल्ला गरिदिएको छ। त्यस्तै गरेर सो ऐनले खानीसम्बन्धी कम्पनीहरूलाई पानीमाथिको अधिकार तथा पहुँचको अधिकार पनि उपलब्ध गराएको छ। यी विषयहरूमा सन् १९९१ को ऐनले ससाना खानी उद्यमीहरूमाथि बन्देज लगाएको थियो।^{५५}

धारा २३.२

सम्बन्धित समूहहरूको अनुरोधको आधारमा उनीहरूको परम्परागत प्रविधि तथा सांस्कृतिक विशेषताहरू साथै दिगो तथा समतामूलक विकासको महत्वलाई ध्यान दिँदै सम्भव भएसम्म त्यहाँ उपयुक्त प्राविधिक तथा आर्थिक सहयोग प्रदान गरिनेछ।

महासन्धि नं. १६९ ले निम्न कुराहरूमा जोड दिएको छ :

- आदिवासी/जनजातिहरूको संस्कृति तथा आर्थिक स्वावलम्बनको निरन्तरताका लागि महत्वपूर्ण आधारका रूपमा उनीहरूको परम्परागत अर्थतन्त्रहरूको महत्व।
- आदिवासी/जनजातिहरूको विशेष ज्ञान, सीप तथा परम्परागत प्रविधिहरूलाई उनीहरूको परम्परागत अर्थतन्त्रहरूको आधारभूत तत्वको रूपमा मान्यता दिनुपर्ने आवश्यकता।
- आदिवासी/जनजातिहरूको परम्परागत अर्थतन्त्रहरूलाई उनीहरूको सहभागितामा बलियो बनाउनुपर्ने तथा प्रवर्द्धन गर्नुपर्ने आवश्यकता।
- आदिवासी/जनजातिहरूलाई उनीहरूको जीवननिर्वाहको माध्यमका रूपमा पर्याप्त भूमि प्रदान गर्नुपर्ने आवश्यकता।
- आदिवासी/जनजातिहरूलाई उनीहरूको परम्परागत अर्थतन्त्र दिगोरूपमा कायम राख्न तथा विकास गर्न सक्षम बनाउन आवश्यक आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्नुपर्ने आवश्यकता।

यसको अर्थ आदिवासी/जनजातिहरूले आफ्नो परम्परागत गतिविधिहरू मात्र सञ्चालन गर्न पाउँदछन्, र उनीहरूले जीवननिर्वाहका अन्य माध्यमहरू खोजी गर्न पाउँदैनन् भन्ने हो? होइन, आदिवासी/जनजातिहरूको परम्परागत गतिविधिहरूको महत्वमाथि जोड दिनु भनेको उनीहरूले आफ्नो समुदायभन्दा बाहिर कामको खोजी गर्न वा नयाँ आर्थिक अवसरहरू अपनाउन पाउँदैनन् भन्ने होइन। यसको अर्थ आदिवासी/जनजातिहरूका परम्परागत गतिविधिहरूलाई उनीहरूको अर्थतन्त्र तथा संस्कृतिको अत्यन्तै महत्वपूर्ण अंगको रूपमा मान्यता दिनु हो। महासन्धि नं. १६९ ले आदिवासी/जनजातिहरूको अर्थतन्त्र तथा संस्कृतिको संरक्षण गर्नुपर्ने आवश्यकतामा जोड दिएको छ।

^{५५} Degawan, Hermina. "Small-Scale Gold Mining as a Traditional Occupation in the Cordillera, Philippines". In: *Indigenous and Tribal Peoples' Economies in Transition* (Working Title). ILO, Geneva (forthcoming).

व्यावसायिक तालिम

आदिवासी/जनजातिहरूका बालबालिकाहरूलाई उनीहरूका बुबा-आमा, बाजे-बजे तथा अगुवाहरूले शिकार खेल्ने, माछा मार्ने तथा कपडा बुन्नेजस्ता परम्परागत सीपहरू सिकाउँदछन्। एउटा पुस्तादेखि अर्को पुस्तामा हस्तान्तरण गरिने यी सीपहरू परिवारको जीविकोपार्जनको प्रमुख माध्यमको रूपमा रहेका हुन्छन्।

आधुनिकीकरण तथा बदलिँदो परिस्थितिअनुरूप आफूलाई ढाल्नुपर्ने आवश्यकताले प्रायजसो आदिवासी/जनजातिहरूको आर्थिक स्वतन्त्रतामा ठूलो दबाव पार्दछ। शिकार खेल्ने, वस्तुहरू संकलन गर्ने, चरन वा कृषिजस्ता परम्परागत रोजगारीहरू प्रायजसो उनीहरूका परिवार वा समुदायलाई बाँच्न अपर्याप्त हुन्छन्। यस्तो प्राथमिक प्राकृतिक स्रोतहरू, जस्तै वनजंगल आदिको कमी तथा बाँकी रहेका यस्ता स्रोतहरूमाथिको पहुँच नपाउने समस्याले गर्दा हुन्छ।

आदिवासी/जनजातिहरू आफ्नो परम्परागत आर्थिक आधार र जीवननिर्वाहका क्रियाकलापभन्दा फरक जीविकोपार्जनका लागि अन्य सीमित विकल्पहरू अपनाउन बाध्य हुने क्रम बढ्दै गएको छ।

यस्तो अवस्थामा व्यावसायिक तालिम कार्यक्रमहरू अत्यन्तै महत्वपूर्ण हुन सक्दछन्। व्यावसायिक तालिम कार्यक्रमहरूको उद्देश्य पुरुष र महिला दुवैलाई विशेषिकृत सीप, तालिम दिने र प्राप्त ज्ञानलाई जीविकोपार्जनका लागि प्रयोग गर्नसक्ने बनाउनु हो।

तथापि, दीर्घकालीन सफलताका लागि यस्ता व्यावसायिक तालिम कार्यक्रमहरू विशेषरूपमा सम्बन्धित समुदायको आवश्यकताअनुरूप निर्माण गरिनु पर्दछ। ती कार्यक्रमहरूमा विगतका रोजगारीका पद्धतिहरू तथा समुदायको चारित्रिक विशेषताहरू समावेश हुनुपर्दछ।

आदिवासी/जनजातिहरूलाई वैकल्पिक आयआर्जनसम्बन्धी सीपहरू प्रदान गर्ने लक्ष्य लिएका तालिम कार्यक्रमहरू उनीहरूको विशेष अवस्थसँग मेल खाने गरी निर्माण गरिनुपर्दछ। साथै ती कार्यक्रमहरूले उनीहरूको परम्परागत ज्ञानलाई पनि ध्यानमा राख्नु पर्दछ। उदाहरणका लागि गाईवस्तु चराउने काममा संलग्न समुदायले धेरै संख्यामा खेलौनाहरू उत्पादन गर्न सिकाउने कार्यक्रमभन्दा तरकारी कसरी उत्पादन गर्ने तथा बेच्ने भन्ने विषयसँग सम्बन्धित कृषिजन्य तालिम कार्यक्रमबाट बढी फाइदा लिन सक्दछन्।

बंगलादेशको चिटगंग पर्वतीय क्षेत्रमा कप्ताई जलविद्युत परियोजनाबाट विस्थापित आदिवासी/जनजातिहरूलाई आय आर्जनको स्रोतको रूपमा भूईँकटहर तथा काजुजस्ता फलफूल खेतीहरू अपनाउन प्रोत्साहन गरियो। फलफूल खेती वा त्यसको बेचबिखनसँग सम्बन्धित पर्याप्त तालिमविनाको यो कार्यक्रमले सकारात्मक परिणामहरू ल्याउन सकेन। परम्परागतरूपमा धानको खेती गर्ने यी आदिवासीहरू आफ्ना अर्थतन्त्रको आधारविना वा आयआर्जनको वैकल्पिक स्रोतविना बाँच्न बाध्य भए।^{५६}

धारा २२.१

व्यापकरूपमा कार्यान्वयन हुने व्यावसायिक तालिम कार्यक्रमहरूमा सम्बन्धित समूहका सदस्यहरूको स्वेच्छिक सहभागितालाई प्रवर्द्धन गर्न उपायहरू अपनाइनेछ।

धारा २२.२

सञ्चालन गरिएका व्यावसायिक तालिम कार्यक्रमहरूले सम्बन्धित समूहहरूको विशेष आवश्यकताहरूलाई पूर्ति गर्न नसकेको अवस्थामा सरकारहरूले यी समूहहरूको सहभागितामा विशेष तालिम कार्यक्रम तथा सुविधाहरू प्रदान गर्ने विषय सुनिश्चितता गर्नु पर्दछ।

आदिवासीहरू परम्परागत सिप, ज्ञान र प्रविधिमा धनी छन्, लाप्चाद्वारा निर्मित सामग्रीहरू साभार : एनकार्ड

^{५६} Roy, C.K. *Land Rights of the Indigenous Peoples of the Chittagong Hill Tracts*, Bangladesh. Distr. by Jumma Peoples Network in Europe (JUPNET), 1996.

बोलिभियामा 'सांस्कृतिक सुधार तथा घरेलु कपडा उद्योगको विकाससम्बन्धी कार्यशाला परियोजना पाँच वर्षको अवधिमा लागू गरिएको थियो। सो परियोजनाको लक्ष्य बोलिभियाको पर्वतीय क्षेत्रमा बसोवास गर्ने ३० वटा जालक्वा र ताराबुको समुदायहरूको जीविकोपार्जनमा सुधार ल्याउनु थियो। यो परियोजना ती समुदायहरूमा कुनै समयमा व्यापकरूपमा प्रचलित कपडा उत्पादन गर्ने परम्परागत पेशामा आधारित थियो।' तर समयक्रममा यो प्रचलनमा कमी आएको थियो, तथापि त्यस परियोजना परम्परागत गुण तथा संगठनमा सुधार ल्याई लागू गरिएको थियो। परियोजनासँग सम्बन्धित निर्णय प्रक्रियाहरूमा समुदायहरू पूर्णरूपमा सहभागी भए साथै परियोजनामा पुरानो पुस्ताहरूको ज्ञान युवाहरूलाई मार्गदर्शन गर्न प्रयोग गरियो। यसले परिवारहरूको आर्थिक अवस्थामा सुधार ल्याउनका साथै जालक्वा र ताराबुको समुदायहरूको निरन्तर अधोगतिमा रहेको सांस्कृतिक तत्वहरूलाई पुनर्जीवन पनि दियो।^{५७}

यसैले कुनै पनि कार्यक्रमले उपलब्धमूलक रोजगारी तथा आर्थिक स्वनिर्भरताको आफ्नो लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न त्यसले सम्बन्धित समुदायको सहयोग तथा सहमति प्राप्त गर्न सक्नुपर्दछ। त्यस्तै गरेर कार्यक्रमलाई लामो अवधिका लागि सम्बन्धित समूहहरूसँगको परामर्शमा योजना बनाएर कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ।

आदिवासी तथा ट्राइबलहरूलाई प्रदान गरिने कुनै पनि सीपमूलक तालिम कार्यक्रमले निम्नलिखित तत्वहरूलाई समावेश गरेको हुनुपर्दछ :

- त्यो उनीहरूको चारित्रिक विशेषताहरूमा आधारित हुनुपर्दछ।
- त्यसले उनीहरूको आवश्यकताहरूलाई सम्बोधन गर्नुपर्दछ। यसका लागि अध्ययनहरूद्वारा उनीहरूको अवस्थाको मूल्याङ्कन तथा तालिमका विषयहरूको पहिचान गर्न सकिन्छ।
- त्यो उत्पादनमूलक हुनुपर्दछ र त्यसले आदिवासी तथा ट्राइबलहरूलाई आर्थिकरूपमा स्वनिर्भर हुन सघाउनु पर्दछ।
- आदिवासी तथा ट्राइबलहरू तालिम योजनाको निर्माणदेखि कार्यान्वयन तथा मूल्याङ्कनको सबै तहहरूमा संलग्न हुनु पर्दछ।

महासन्धि नं. १६९ ले सम्बन्धित समूहहरूले चाहेमा यस्ता तालिम तथा कार्यक्रम समूहहरूलाई नै जिम्मेवारी विस्तारै हस्तान्तरण गर्ने विषयमा जोड दिएको छ।

महासन्धिको अन्तिम उद्देश्य आदिवासी तथा ट्राइबलहरू आफैले नै सम्पूर्ण तालिम कार्यक्रम कार्यान्वयन तथा सञ्चालन गर्नु भन्ने हो। तथापि, जबसम्म उनीहरू आफू यसको लागि तयार भएको महसूस गर्दैनन्, तबसम्म सरकारमा नै व्यावसायिक तालिम दिने जिम्मेवारी रहन्छ।

धारा २२.३

कुनै पनि विशेष तालिम कार्यक्रम सम्बन्धित समूहहरूको आर्थिक, वातावरणीय, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अवस्था एवं व्यवहारिक आवश्यकताहरूमा आधारित हुनेछ। यस सम्बन्धमा गरिने कुनै पनि अध्ययन सम्बन्धित समूहको सहयोगमा गरिनेछ, र सो समूहसँग त्यस्ता कार्यक्रमको संगठन तथा कार्यान्वयनका बारेमा परामर्श गरिनेछ। सम्भव भएसम्म र यी समूहहरूले चाहेमा त्यस्ता तालिम कार्यक्रमहरूको संगठन तथा सञ्चालनको जिम्मेवारी विस्तारै ती समूहहरूले नै लिनेछन्।

एउटै रूखबाट हुड्गा बनाउने आदिवासी प्रविधि

^{५७} ILO. *Building on Culture to Face Changing Realities: The Jalq'as and Tarabucos Story*. Geneva, 1994.

रोजगारी

धारा २०.१

सरकारले राष्ट्रिय कानून तथा नियमावलीहरूभित्र रहेर र सम्बन्धित समूहका कामदारहरूको नियुक्ति तथा काम गर्ने अवस्थाको प्रभावकारी संरक्षणलाई सुनिश्चित गर्न विशेष उपायहरू अपनाउनेछ। यस्ता विशेष उपायहरू सबै कामदारहरूका लागि भनेर ल्याइएका सामान्य कानूनहरूले सम्बन्धित समूहका कामदारहरूको प्रभावकारी संरक्षण गर्न नसकेको हदसम्म अपनाइनेछ।

धारा २०.२

सरकारले सम्बन्धित समूहका कामदारहरू तथा अन्य कामदारहरूका बीच हुने भेदभावलाई रोक्न हरसम्भव सबै कुरा गर्नेछ। यसअन्तर्गत विशेष गरेर निम्न विषयहरू पर्दछन् :

क) काम, जसअन्तर्गत सीपमूलक रोजगारी पनि पर्दछ, मा नियुक्ति साथै पदोन्नति तथा प्रगतिका उपायहरू पर्दछन्

ख) समान कामका लागि समान ज्याला
ग) स्वास्थ्य तथा सामाजिक सहयोग, पेशागत सुरक्षा तथा स्वास्थ्य, सबै सामाजिक सुरक्षा सुविधाहरू तथा अन्य सम्बन्धित पेशागत सुविधाहरू तथा आवाससम्बन्धी सुविधा

घ) संघ-संगठनको अधिकार तथा सबै प्रकारको कानूनीरूपमा वैध ट्रेड युनियन गतिविधिहरूको स्वतन्त्रता साथै रोजगारदाता वा रोजगारदाताका संगठनहरूसँग सामूहिक सहमतिमा पुग्ने अधिकार

आदिवासी/जनजातिहरूको परम्परागत कामहरू समुदायमा आधारित साथै उनीहरूको आफ्नो विशेष परिस्थिति अनुकूल रहेका छन्। यसका साथै उनीहरूको काममा प्रायजसो बलियो सामूहिक तत्व पनि विद्यमान रहेको छ। द्रुत गतिमा बदलिरहेको वर्तमान अवस्थामा आदिवासी/जनजातिहरू प्रायजसो जीविकोपार्जनका लागि आफ्नो परम्परागत समुदायहरूभन्दा बाहिर काम खोज्न बाध्य भएका छन्।

पाराग्वेमा सन् १९५० सम्म एनसेक्ट आदिवासीहरूको भूमि नयाँ जग्गाधनीहरूको अधीनमा परिसकेको थियो। त्यसपछि त्यहाँ ठूलो संख्यामा गाईवस्तु पालन गर्ने काम शुरू गरियो। यसले गर्दा जंगली जनावरहरू विस्थापित भए, र एनसेक्ट आदिवासीको शिकार खेल्ने क्षेत्रमा कमी आयो। यस्तो अवस्थामा एनसेक्ट आदिवासीका लागि व्यापारिक संस्था वा कृषि फार्माका लागि सस्तो मजदुर हुने र चर्को शर्तमा साहुसँग ऋण लिने बाहेक विकल्प थिएन। यस प्रकारको ऋणसम्बन्धी व्यवस्था अन्य देशहरूमा पनि पाइने गरेको छ।^{५८}

महासन्धि न. १९९ ले आदिवासी/जनजाति श्रमिकहरूलाई विद्यमान राष्ट्रिय श्रम कानूनद्वारा प्रभावकारीरूपमा संरक्षण नगरिएको अवस्थामा उनीहरूको संरक्षणका लागि विशेष उपायहरू अपनाउनु पर्ने आवश्यकतामा जोड दिएको छ। महासन्धिको उद्देश्य आदिवासी/जनजाति श्रमिकहरूप्रति हुने भेदभावलाई रोक्नु तथा उनीहरूलाई अन्य श्रमिकहरूसँगै व्यवहार गरियोस् भनेर सुनिश्चित गर्नु रहेको छ।

धेरैजस्तो अवस्थामा आदिवासी/जनजाति समूहको काम गर्ने अवस्था तथा उनीहरूको नियुक्तिको अवस्था राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम मापदण्डहरूभन्दा धेरै तल छ। उदाहरणको लागि पेरूमा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको विशेषज्ञको समितिले आदिवासीहरूमाथि गरिने जबरजस्ती श्रम व्यवहारहरूबारे उल्लेख गरेको छ। त्यहाँ अल्टो उकायाली भन्ने ठाउँमा बसोवास गर्ने 'आसानिन्का' समुदाय विभिन्न प्रकारका जबरजस्ती श्रम गर्न बाध्य बनाइएका छन्। यसमध्ये सबैभन्दा चलनचल्तीको रूपमा ऋण मोचनका लागि बनाइएका बँधुवा मजदुरहरू रहेका छन्। यस्ता मजदुरहरू कृषि, गाईवस्तु पालन तथा वनजंगल फँडानी गर्ने काममा केन्द्रित रहेका छन्।^{५९}

^{५८} IWGIA & Anti-Slavery International. *Enslaved Peoples in the 1990's. Indigenous Peoples, Debt Bondage and Human Rights*. IWGIA Doc.83, Copenhagen, 1997, p.156.

^{५९} For examples of other countries see also ILO: *Report of the Committee of Experts on Application of Conventions and Recommendations. Comments on the Forced Labour Convention, 1930 (No. 29), Geneva. 1998 (pp. 99-137), and 1999 (pp. 106-154).*

धारा २०.३

अवलम्बन गरिएका उपायहरूले यी निम्नलिखित कुराहरू सुनिश्चित गर्नेछन् :

क) सम्बन्धित समूहका कामदारहरू, जसअन्तर्गत कृषि वा अन्य रोजगारीमा संलग्न मौसमी, अल्पकालीन वा आंशिक तथा आप्रवासी कृषि कामदारहरू र त्यही क्षेत्रका श्रम ठेकदारहरूले रोजगारी दिएका कामदारहरू पर्दछन्। ती सबै कामदारहरूले अन्य स्थानीय कामदारहरू भन्ने राष्ट्रिय कानून तथा व्यवहारहरूद्वारा दिइएको संरक्षण प्राप्त गर्नेछन्। साथै ती श्रमिकहरूलाई श्रम कानूनअन्तर्गतका अधिकारहरूका बारेमा पूर्ण जानकारी एवं उनीहरूलाई आइपर्ने समस्याहरू र उपलब्ध उपचारका माध्यमहरूका बारेमा पनि जानकारी दिइनेछ।

ख) यी समूहका कामदारहरूलाई स्वास्थ्यका लागि हानिकारक अवस्थारूमा काममा लगाइने छैन। यस्तो खास गरेर किटनाशक वा अन्य हानिकारक पदार्थहरूको प्रभाव भएको ठाउँमा काममा लगाइने छैन।

ग) यी समूहका कामदारहरूलाई जबरजस्ती काममा लगाइने छैन। यसअन्तर्गत बंधुवा श्रम तथा अन्य किसिमका ऋणमोचनसंग सम्बन्धित बाध्यकारी श्रमहरू पर्दछन्।

घ) यी समूहका कामदारहरूले पुरुष तथा महिलाको रोजगारीमा समान अवसर तथा समान व्यवहार प्राप्त गर्नेछन्, र यौन शोषणबाट संरक्षण पाउनेछन्।

धारा २०.४

महासन्धिको यस भागका प्रावधानहरू पालना भएका छन् भनेर सुनिश्चित गर्ने उद्देश्यले सम्बन्धित समूहका कामदारहरूले ज्यालादारी श्रमिकको रूपमा काम गर्ने क्षेत्रहरूमा पर्याप्त श्रम निरीक्षण सेवाहरू स्थापना गर्न विशेष ध्यान दिइनेछ।

आदिवासी तथा ट्राइबल समूहहरूलाई भेदभावबाट संरक्षण गर्न महासन्धि नं १६९ ले निम्नलिखित अवस्थाहरूका बारेमा उल्लेख गरेको छ :

- आदिवासी तथा ट्राइबल श्रमिकहरूलाई उनीहरूले कामको खोजी गर्दा वा कामको लागि आवेदन गर्दा भेदभाव गरिनु हुँदैन। यस्तो काममा शारीरिक श्रमदेखि माथिल्लो तहसम्मको काम सबै पर्दछन्। पुरुष तथा महिलाले समान अवसरहरू पाउनु पर्दछ।
- आदिवासी/जनजाति श्रमिकहरूलाई समान कामका लागि अरूभन्दा कम ज्याला दिइनु हुँदैन। यो न्यून आय भएका कामहरूको सन्दर्भमा मात्र लागू हुनुहुँदैन।
- आदिवासी/जनजाति श्रमिकहरूलाई उनीहरूको श्रमको शोषण हुने अवस्थामा काममा लगाइनु हुँदैन। यो खास गरेर मौसमी, आंशिक वा अल्पकालीन र आप्रवासी श्रमिकहरू, जस्तै बालीनाली उठाउने याममा काम गर्ने श्रमिकहरूको सन्दर्भमा महत्वपूर्ण हुन्छ। पुरुष तथा महिला श्रमिकलाई समान व्यवहार गरिनु पर्दछ।
- आदिवासी/जनजाति श्रमिकहरूलाई संघ-संगठन खोल्ने वा त्यसमा सहभागी हुने तथा ट्रेड युनियनका गतिविधिहरूमा सहभागी हुने अधिकार हुन्छ।
- आदिवासी/जनजाति श्रमिकहरूले श्रमिकहरूको अधिकार तथा भैपरी आउने समस्याहरूका बारे सहयोगको खोजी गर्ने तरिकाहरूको जानकारी प्राप्त गर्नुपर्दछ।
- आदिवासी/जनजाति श्रमिकहरूलाई स्वास्थ्यमा गम्भीर नकारात्मक असर पार्ने अवस्थामा उनीहरूलाई आवश्यक सावधानीका उपायहरूका बारेमा राम्रोसंग जानकारी नगराइकन काममा लगाउन पाइने छैन। उनीहरूले सबै अवस्थामा स्वास्थ्य तथा सामाजिक सेवाहरू पाउनु पर्दछ।

आदिवासी/जनजाति समूहहरूको काम गर्ने अवस्थालाई अनुगमन गर्ने निरीक्षण सेवाहरू महासन्धि नं. १६९ द्वारा निर्धारित मापदण्डहरू पूरा भएका छन् कि छैनन् भनेर निश्चित गर्न महत्वपूर्ण हुन्छन्। उदाहरणको रूपमा निरीक्षण सेवाहरूको प्रयोजनका लागि ब्राजिलमा तल्लो स्तरको कामको सम्बन्धमा अत्याधिक पर्ने उजुरीहरूका बारेमा अनुसन्धान गर्न घुम्ती निरीक्षण टोलिहरूको स्थापना गरिएको छ।^{६०}

स्वास्थ्य

धारा २५.२

स्वास्थ्य सेवाहरू यथासक्य समुदायमा आधारित हुनेछन्। यी सेवाहरूका बारेमा सम्बन्धित समूहको सहकार्यमा योजना बनाइनेछ तथा कार्यान्वयन गरिनेछ र यी सेवाहरूले सम्बन्धित समूहको आर्थिक, भौगोलिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अवस्थाहरूका साथै उनीहरूको परम्परागत रोकथाम र भ्रारफूकका विधिहरू तथा औषधिहरूलाई ख्यालमा राख्नेछन्।

आदिवासीहरूको स्वास्थ्यसम्बन्धी अवधारणाले शारीरिक तथा मानसिक सुस्वास्थ्य वा रोगबाट टाढा रहने भन्ने मात्र नभई अरू बढी विषयलाई समेट्दछ। सो अवधारणाले मस्तिष्क, शरीर तथा आत्माबीचको सन्तुलनको अवस्था र प्रकृतिसंग सन्तुलनको अवस्थालाई पनि समेट्दछ।

पुख्र्रौली भूमिबाट विस्थापित हुनु, आफ्नो परम्परागत भूमि गुमाउनु, वातावरणीय विनाश, प्रदूषण तथा फोहोरमैलाजस्ता तत्वले स्वास्थ्य प्रभावित हुन्छ। परम्परागत औषधिहरूसंग बाहिरिया तत्वहरूले ल्याएको खानी उद्योगबाट हुने प्रदूषण, क्यान्सर, एड्स र आणविक प्रदूषणजस्ता नयाँ विरामीहरूको लागि कुनै उपचार हुँदैन।

ब्राजिलमा आदिवासीहरूका भूमिहरूमा वैधानिकरूपले दर्ता नभएका सुन उत्खननमा काम गर्ने श्रमिकहरूको प्रवेशले नयाँ रोगहरू ल्याएको छ। यानोमामि आदिवासीहरूमध्येका २१ प्रतिशतभन्दा बढी व्यक्तिहरूको मलेरिया, श्वासप्रश्वासका रोगहरू, क्षयरोग र साथसाथै सुन निकाल्न प्रयोग गरिने रसायनको प्रदूषण तथा आदिवासी महिलाहरूलाई गराइने जबरजस्ती वेश्यावृत्तिबाट हुने रोगहरूबाट मृत्यु भएको छ। त्यहाँ आदिवासी/जनजातिहरू र आप्रवासी सुन खानीका श्रमिकहरूबीच हिंसात्मक द्वन्द्वका घटनाहरू भएका छन्। ब्राजिलको सरकारको आफ्नै अनुमानहरूले पनि यदि तत्कालै सकारात्मक कदमहरू नचालेमा यानोमामि आदिवासीहरू छिट्टै नै लोप हुनेछन् भनेर देखाएका छन्।^{६१}

धेरैजसो देशहरूमा आदिवासी/जनजातिहरूको स्वास्थ्यस्तर राष्ट्रिय स्वास्थ्यको स्तरभन्दा निकै तल रहेको छ।

“उनीहरूमा वाल मृत्युदर गैरआदिवासीहरूभन्दा बढी छ, बाँच्ने आयु थोरै छ र उनीहरू रोगहरूबाट बढी प्रभावित छन्।”^{६२}

कुलुड नाक्छोडहरू परम्परागत उपचार पनि गर्छन्
साभार : एनजिओ फोनिन

६१ ILO. *Report of the Committee of Experts on the Application of Conventions and Recommendations*. Geneva, 1995, p. 289; and *ibid.*, 1997, p. 305.

६२ United Nations. *Health and Indigenous Peoples*. Note by the Secretariat. Geneva. E/CN.4/Sub.2. AC/1997/4, p.1.

सन् १९९७ को नोभेम्बरमा उत्तरी अस्ट्रेलियाको कुकटाउनमा आदिवासी युवाहरूको स्वास्थ्यसम्बन्धी एउटा सम्मेलनको आयोजना गरिएको थियो। त्यहाँ सहभागी आदिवासी प्रतिनिधिहरूले आफ्ना समुदायहरू सामाजिक रोगहरूको बढी मात्रा, लागूपदार्थ दुर्व्यसन, यौनजन्य हिंसा, कैदी जीवन, बेघरवार र आत्महत्याका साथसाथै बाल मृत्यु तथा मधुमेहबाट पीडित रहेको उल्लेख गरेका थिए।^{६३}

सो सम्मेलनमा सहभागी हवाइका एकजना आदिवासी प्रतिनिधिले आदिवासी/जनजातिहरूको परम्परागत खाना उनीहरूको स्वास्थ्यका लागि महत्वपूर्ण भएको उल्लेख गरेका थिए। तर, घट्टो प्राकृतिक स्रोतहरूका कारण परम्परागत खाना कम मात्रामा पाउन थालिएको छ। यसले आदिवासी/जनजातिहरूको स्वास्थ्य तथा भूमिबीच नजीकको सम्बन्ध छ भन्ने देखाउँदछ। न्यूजिल्याण्डमा टेनुइ आदिवासीहरूले आफ्नो परम्परागत भूमिहरूको पुनर्प्राप्तिमा आधारित एउटा सफल स्वास्थ्य पद्धतिको स्थापना गरेका छन्।^{६४}

महासन्धि नं १६९ ले आदिवासी/जनजातिहरूलाई स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्दा निम्नलिखित कुराहरू महत्वपूर्ण हुन्छ भनेर उल्लेख गरेको छ :

- ती सेवाहरू समुदायमा आधारित हुनु पर्दछ।
- तिनीहरू परम्परागत स्वास्थ्य पद्धतिको परिपूरक हुनु पर्दछ र त्यस्ता पद्धतिलाई समेट्नु पर्दछ।
- ती सेवाहरूमा आदिवासी/जनजातिहरूलाई सकृयरूपमा संलग्न गराइनु पर्दछ।
- स्थानीय व्यक्तिहरूलाई स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्न तथा उनीहरूले चाहेमा त्यसको जिम्मेवारी लिन तालिम दिइनु पर्दछ।
- सरकारले अन्य नागरिकलाई जस्तै आदिवासी/जनजातिहरूलाई ती स्वास्थ्य सेवाहरूका लागि स्रोतहरू प्रदान गर्नु पर्दछ।

महासन्धिको अन्तिम लक्ष्य आदिवासी/जनजातिहरू वा समुदायहरू तयार भएको अवस्थामा स्वास्थ्य सेवाको पूर्ण जिम्मेवारी तथा नियन्त्रण उनीहरूलाई हस्तान्तरण गर्नु रहेको छ।

स्वास्थ्य सेवाहरूलाई मात्र एकलरूपमा राखिनु हुँदैन। त्यसलाई अन्य उपायहरू, जस्तै आवास सुविधा, पानीको अवस्था र सरसफाइ तथा कामको अवस्थामा सुधारसँग जोडिनु पर्दछ। किनकि, यी सबै आदिवासी/जनजातिहरूको स्वास्थ्यमा असर पार्ने तत्वको रूपमा रहेका छन्।

धारा २५.१

सरकारले सम्बन्धित समूहहरूले उनीहरूले प्राप्त गर्नसक्ने सबैभन्दा माथिल्लो स्तरको शारीरिक तथा मानसिक स्वास्थ्य प्राप्त गर्न सक्नु भन्ने उद्देश्यले पर्याप्त स्वास्थ्य सेवाहरूको उपलब्धतालाई सुनिश्चित गर्नेछ वा सम्बन्धित समूहहरूलाई आफ्नै जिम्मेवारी तथा नियन्त्रणमा त्यस्ता सेवाहरू निर्माण गर्न तथा प्रदान गर्न स्रोतहरू उपलब्ध गराउनेछ।

धारा २५.३

स्वास्थ्य सेवाले स्थानीय स्वास्थ्य कार्यकर्ताहरूको तालिम तथा रोजगारीलाई प्राथमिकता दिनेछ, र अन्य स्तरको स्वास्थ्य सेवासितको बलियो सम्बन्धलाई कायम राख्दै प्राथमिक स्वास्थ्य सेवामा केन्द्रित हुनेछ।

धारा २५.४

यस्तो स्वास्थ्य सेवा देशमा विद्यमान अन्य सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक उपायहरूसँग समन्वय गर्दै प्रदान गरिनेछ।

६३ IWGIA. *Indigenous Affairs*, No.1, 1998, p. 21.

६४ Ibid.

सामाजिक सुरक्षा

धेरैजसो देशहरूमा आदिवासी/जनजातिहरूले विद्यमान सामाजिक सुरक्षाका सेवाहरू पूर्णरूपमा प्राप्त गर्न सकेका छैनन्। यस्ता सेवाहरूमा बेरोजगार, वृद्ध, रोगी तथा अपाङ्गका लागि कार्यक्रमहरू पर्दछन्। यसो हुनुको कारणमा आदिवासी/जनजातिहरू सरकारी सर्वेक्षणहरूमा समावेश नहुने अल्पविकसित दुर्गम ठाउँहरूमा बसोवास गरेकोले हुनसक्दछ। यसको अर्थ ती सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरूले उनीहरूको सामाजिक अवस्थालाई राम्रोसँग सम्बोधन गरेका छैनन् भन्ने पनि हुनसक्दछ। धेरैजसो आदिवासी/जनजातिका व्यक्तिहरू औपचारिक रोजगारीका क्षेत्रमा काम गर्दैनन्, उनीहरू मौसमी, आंशिक वा अल्पकालीन र आप्रवासी श्रमिकका रूपमा काम गर्दछन् वा उनीहरू स्वरोजगार हुन्छन्।

धारा २४

सामाजिक सुरक्षाका व्यवस्थाहरू सम्बन्धित समूहहरूलाई सम्बोधन गर्न क्रमिकरूपमा विस्तार गरिनेछ, र सो सेवा बिनाभेदभाव उनीहरूमा लागू गरिनेछ।

आदिवासी वृद्ध वृद्धाहरू सामाजिक सुरक्षाको आशामा

सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरूले आदिवासी/जनजातिहरूलाई राम्रोसँग सेवा पुऱ्याउन सक्नु भनेर सुनिश्चित गर्न महासन्धि नं. १६९ ले निम्नलिखित कुराहरू आवश्यक भएको उल्लेख गरेको छ :

- सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरूलाई आदिवासी/जनजातिहरूलाई समावेश गर्ने उद्देश्यले विस्तार गर्नुपर्ने आवश्यकता
- यी कार्यक्रमहरूले आदिवासी/जनजातिहरूको विशेष अवस्थालाई सम्बोधन गर्नुपर्ने आवश्यकता
- आदिवासी/जनजातिहरूका लागि अन्य नागरिकहरू भन्ने सामाजिक सुरक्षाका सेवाहरूमाथि समान पहुँचको अधिकार सुनिश्चित गर्नुपर्ने आवश्यकता

शिक्षा

धारा २६

सम्बन्धित समूहका सदस्यहरूले कम्तीमा पनि राष्ट्रिय समुदायका अन्य सदस्यहरूसरह शिक्षाका सबै तहमा अवसरहरू प्राप्त गर्न सक्नु भनेर सुनिश्चित गर्न उपायहरू अवलम्बन गरिनेछ।

धारा २७.१

शैक्षिक कार्यक्रम तथा सेवाहरू सम्बन्धित समूहहरूको सहयोगमा उनीहरूका विशेष आवश्यकताहरूलाई सम्बोधन गर्न निर्माण तथा कार्यान्वयन गरिनेछन्। यी शैक्षिक कार्यक्रम तथा सेवाहरूले उनीहरूको इतिहास, ज्ञान, प्रविधिहरू तथा मूल्य पद्धति एवं उनीहरूको सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक चाहनाहरूलाई समावेश गर्नेछन्।

आदिवासी/जनजातिहरूका शिक्षा पद्धतिहरू आफ्नै अवधारणा, इतिहास तथा सांस्कृतिक मूल्य-मान्यताहरूमा आधारित छन्। यी अवधारणा, इतिहास तथा सांस्कृतिक मूल्य-मान्यताहरू अन्य पद्धतिहरूभन्दा फरक छन्। आदिवासी/जनजातिहरूको शिक्षा पद्धतिअन्तर्गत शिकार खेल्ने, जाल हान्ने तथा कपडा बुन्नेजस्ता सीपहरू सिक्ने कुराहरू पर्दछन्। यी कुराहरू सामान्यतया विद्यालयका कार्यक्रमहरूमा समावेश गरिंदैनन्। थाइल्याण्डको एउटा पहाडी क्षेत्रको ट्राइबल समूहको अगुवाको शब्दमा :

"शिक्षा भनेको विद्यालयमा मात्र हुँदैन। शिक्षा हामी वरिपरिको वातावरणमा हुन्छ। वनजंगलहरू पनि हाम्रा शिक्षक हुन सक्दछन्।"^{६५}

महासन्धि नं. १६९ ले आदिवासी/जनजातिहरूलाई देशका अन्य नागरिकहरू भन्ने राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिबाट फाइदा लिने समान अधिकार रहेको हुन्छ भनेर उल्लेख गरेको छ। यसका साथै आदिवासी/जनजातिहरूको लागि बनाइएका शिक्षा कार्यक्रमहरूमा निम्नलिखित तत्वहरू समावेश हुनुपर्दछ :

- सम्बन्धित आदिवासी/जनजातिहरूको सकृय सहभागितामा शिक्षा कार्यक्रमहरूको निर्माण तथा कार्यान्वयन
- आदिवासी/जनजातिहरूको विशेष आवश्यकताहरूको सम्बोधन
- आदिवासी/जनजातिहरूको सांस्कृतिक मूल्य-मान्यता, इतिहास तथा परम्पराहरूको सम्मान
- आदिवासी/जनजातिहरूको भाषाहरूको प्रयोग तथा व्यवहारलाई वलियो बनाउनु तथा प्रवर्द्धन गर्नु र
- आदिवासी/जनजातिहरूलाई अन्य नागरिकहरू सरह समान स्तरको शिक्षा पाउने अवसरको सुनिश्चितता

मातृ भाषा अध्ययन गर्दै धनकुटाका आदिवासी/जनजाति विद्यार्थीहरू

६५ Bangkok Post, 2 July 1997. "Right in his own backyard".

धारा २८.३

सम्बन्धित समूहहरूको भाषाहरूको विकास तथा प्रयोगलाई संरक्षण तथा प्रवर्द्धन गर्न उपायहरू अवलम्बन गरिनेछन्।

महासन्धि नं. १६९ ले आदिवासी/जनजातिहरूलाई उनीहरूको भाषाहरूको संरक्षण तथा प्रवर्द्धन गर्ने अधिकार रहेको उल्लेख गरेको छ। आदिवासी/जनजातिहरूसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको नीतिलाई प्रवर्द्धन गर्ने परियोजनाले तान्जानियाको पिंगोस् मञ्चसँग काम गरेर महासन्धि नं. १६९ लाई किस्वाहिली भाषामा अनुवाद गर्‍यो। यो पूर्वी अफ्रिकी राज्यहरूमा बसोवास गर्ने आदिवासी समूहहरूको प्रयोगको लागि गरिएको थियो। अहिले सो परियोजनाले कम्बोडियाली सरकारको पर्वतीय क्षेत्रका समूहहरूको विकासका लागि स्थापित अन्तर-मन्त्रालय समितिसँग काम गरेर महासन्धि खमेर भाषामा अनुवाद गरिरहेको छ। यो महासन्धिलाई आदिवासी/जनजातिहरूका लागि बढी सुगम बनाउन हो। त्यस्तै महासन्धि लाओ भाषामा पनि अनुवाद भइरहेको छ। यसका साथै परियोजनाले बाराब्राइग तथा हाजावे भाषामा महासन्धिका केही श्रव्य क्यासेटहरू बनाएको छ। यसको उद्देश्य महासन्धि नं. १६९ को प्रचार-प्रसारका लागि लिखित परम्परा नभएका मौखिक परम्परामा निर्भर समूहहरूलाई जानकारी प्रदान गर्नु हो।^{६६}

परियोजनाले संयुक्त राष्ट्रसंघीय बालकोषसँग काम गरेर क्यामरूनका बाका समुदाय, जसलाई पिग्मी पनि भनिन्छ, उनीहरूको बारेमा एउटा अध्ययन भइरहेको छ। यी बाका वा पिग्मीहरूले त्यो ठाउँको उष्ण-क्षेत्रीय वनजंगलहरूको विगतदेखि व्यवस्थापन गरिरहेका छन्। यो अध्ययनले उनीहरूको अवस्थाको मूल्याङ्कन गर्नुका साथै पिग्मी भाषामा उनीहरूका अधिकारहरूका बारेमा सूचना पनि उत्पादन गर्नेछ।

त्यस्तै अर्को एउटा कार्यक्रम मोरक्कोमा सञ्चालन भइरहेको छ। त्यहाँ त्यस्तो सूचनालाई बरबर भाषामा तयार गरिँदैछ। त्यसले सम्बन्धित समूहहरूलाई उनीहरूको अधिकार तथा अवस्थामा सुधार ल्याउने तरिकाहरूबारे जानकारी दिन्छ।

मलेशियामा आदिवासीहरूको परम्परागत शिक्षा पद्धति औपचारिक शिक्षा पद्धतिभन्दा निकै फरक छ। सामान्यतया विद्यालयको शिक्षालाई आदिवासीहरूको जीवन पद्धति तथा उनीहरूको परम्परागत संस्कृतिअनुरूप अनुकूल बनाउन सकिएको छैन, तथापि सरकारले आदिवासीका परम्पराहरूलाई प्रगतिको बाधकको रूपमा चित्रित गर्ने सोचाइमा परिर्वतन ल्याउन अहिले त्यहाँका विभिन्न गैरसरकारी संस्थाहरूसँग मिलेर कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिरहेको छ। यसले आदिवासीहरूको परम्परागत ज्ञानको महत्वमाथि जोड दिन्छ। उदाहरणको रूपमा सन् १९९७ मा अघि ल्याइएको आदिवासीका भाषाहरूसँग सम्बन्धित 'विद्यार्थीको आफ्नै भाषा' नीति रहेको छ। यो मलेशियाको सबाहाको पेनामपांग जिल्लामा आदिवासी विद्यार्थीहरूलाई काडाजन भाषा पढाउन शुरू गरिएको थियो। यो नीतिले आदिवासी विद्यार्थीहरूको शिक्षाको एक भागको रूपमा आदिवासीहरूको भाषाको महत्वलाई स्वीकार गरेको छ।^{६७}

६६ अहिलेसम्म महासन्धि नं. १६९ लाई अझ बढी सुगम बनाउने उद्देश्यले विभिन्न भाषाहरूमा अनुवाद गरिएको छ। यी भाषाहरूमा पोर्चुगेली, थाई, खस-नेपाली आदि पर्दछन्।

६७ Lasimbang, Jannie. "Participatory Arrangements and the Future of Traditional Occupations in Relation to Contemporary Framework Policy." In: *Indigenous and Tribal Peoples' Economies in Transition* (Working title). ILO, Geneva (forthcoming).

धारा २८.१

सम्बन्धित समूहका बालबालिकाहरूलाई व्यवहारिक भएसम्म उनीहरूको आफ्नै आदिवासी भाषामा वा उनीहरूको समूहले सबैभन्दा व्यापकरूपमा प्रयोग गर्ने भाषामा पढ्न लेख्न सिकाइनेछ र शिक्षा दिइनेछ। यो सम्भव नभएको अवस्थामा सम्बन्धित निकायले यो उद्देश्य प्राप्त गर्न अवलम्बन गर्नुपर्ने उपायहरू पत्ता लगाउन सम्बन्धित समूहसँग परामर्श गर्नेछ।

सन् १९८२ देखि १९८४ बीचको अवधिमा मेक्सीकोको ओक्सकाका आदिवासीहरूले भाषाशास्त्रीहरूको सहयोगमा एउटा विशेष शैक्षिक कार्यक्रमको विकास गरेका थिए। यो कार्यक्रमको प्रमुख लक्ष्यहरूमा मिकसे भाषामा साक्षरता प्रवर्द्धन गर्नु, मिकसे भाषाको वर्णमाला विकास गर्नु र न्याय तथा स्वास्थ्यजस्ता क्षेत्रहरूमा विकासका लागि सघाउनु रहेको थियो। कार्यक्रमका विषयवस्तुहरूले समुदायका अगुवाहरूको ज्ञान, मिकसे गणित तथा कृषि पद्धतिका साथै सामुदायिक भूमि स्वामित्वलाई बचाउन कानूनी तालिमजस्ता विषयहरूलाई समावेश गरेको थियो। कार्यक्रममा मिकसे आदिवासीहरूले सहभागिता जनाउनका साथै आफ्ना विचारहरू पनि राखेका थिए। कार्यक्रम सन् १९९८ को जुलाईसम्म सञ्चालन भएको थियो।^{६८}

कुनै समयमा धेरैजसो देशहरूमा आदिवासी/जनजातिहरूलाई आफ्नो भाषा पढ्न तथा लेख्न सिक्नका लागि कुनै सुविधाहरू उपलब्ध थिएन। कुनै अवस्थामा त उनीहरूलाई आफ्नो भाषा बोल्न पनि प्रतिबन्ध लगाइएको थियो। अहिले पनि बंगलादेश तथा थाइल्याण्डजस्ता केही देशहरूमा यही अवस्था विद्यमान रहेको छ। परिणामस्वरूप धेरैजसो आदिवासी/जनजातिहरूको भाषाहरू लोप भइसकेका वा भइरहेका छन्।^{६९}

हाल आदिवासी/जनजातिहरूबीच आफ्नो भाषाहरूको संरक्षण गर्नुपर्ने आवश्यकताबारे चेतना वृद्धि भइरहेको छ। त्यस्तै उनीहरूमा आफ्नो भाषामा शिक्षाको शुरुआत गर्नुपर्ने माग पनि बढिरहेको छ। उदाहरणका लागि फ्रेन्च गुयानामा कालीना समुदायमा लेखन पद्धति निर्माण गर्न काम शुरू गरिएको छ।

धारा २८.२

सम्बन्धित समूहहरूले राष्ट्रिय भाषा वा देशको कुनै एउटा सरकारी भाषामा दक्षता प्राप्त गर्ने अवसर प्राप्त गर्न सक्नु भनेर सुनिश्चित गर्नका लागि पर्याप्त उपायहरू अवलम्बन गरिनेछ।

आदिवासी/जनजातिहरूको संस्कृति तथा पहिचानमा भाषाले खेल्ने प्रमुख भूमिकालाई ध्यान दिँदै महासन्धि नं. १६९ ले दुईवटा मुख्य तत्वहरूमा जोड दिएको छ :

- आदिवासी/जनजातिहरूको भाषाहरूलाई संरक्षण तथा प्रवर्द्धन गर्नुपर्ने आवश्यकता
- आदिवासी/जनजातिहरूका बालबालिकाहरूले आफ्नै भाषाहरूमा पढ्न तथा लेख्न सिक्नुपर्ने आवश्यकता

शिक्षाबाट वञ्चित छन् अधिकांश आदिवासी बालबालिकाहरू

^{६८} Robles Hernandez, S "Our Experience in Popular Education". In: King, L. (Ed). *Reflecting Visions. New Perspectives on Adult Education for Indigenous Peoples*. Hamburg, 1998, pp.136-139.

^{६९} हेर्नुहोस् सन् १९९८ को संयुक्त राष्ट्रसंघीय आदिवासीहरूसम्बन्धी कार्य समूहको सोह्रौं बैठकमा आदिवासी तथा कविलाई समूहका प्रतिनिधिहरूद्वारा दिइएका वक्तव्यहरू : (On file with the UN). See also King, L., 1998, p.125.

धारा २९

सम्बन्धित समूहहरूप्रति लक्षित शिक्षाको उद्देश्य उनीहरूका बालबालिकाहरूलाई आफ्नो समुदायमा र राष्ट्रिय समुदायमा पूर्णरूपमा र समान तवरले सहभागी हुन सघाउने उद्देश्यले सामान्य ज्ञान तथा सीपहरू प्रदान गर्नु रहेको छ।

शैक्षिक कार्यक्रमहरूले आदिवासी/जनजातिहरूका क्षेत्रहरूमा विशेष विद्यालयहरूको स्थापनालाई समावेश गर्न सक्दछन्। यस्ता विद्यालयमा राष्ट्रिय भाषा तथा आदिवासी वा ट्राइबलहरूका भाषाहरू दुवैमा पढाउने गरिन्छ। यस्तो अन्तर-सांस्कृतिक द्विभाषिक कार्यक्रमहरूको लक्ष्य आदिवासी/जनजाति बालबालिकाहरूले आफ्नो भाषा, संस्कृति तथा परम्पराहरूका साथै राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिका विषयहरू पनि सिकुन् भन्ने हो। यसले ती बालबालिकाहरूलाई राष्ट्रिय जीवनमा पूर्णरूपमा सहभागी हुन सघाउनका साथै आफ्नो संस्कृति तथा सम्पदाहरूको बारेमा पनि ज्ञान दिन्छ।

अलास्कामा त्यहाँको भाषा आयोगले द्विभाषिक शिक्षा शुरू गरेको छ। यसले आदिवासीका भाषाहरूलाई पुनर्जीवन दिएको छ।^{७०}

सन् १९८८ देखि बोलिभियाको गुरानी क्षेत्रमा द्विभाषिक अन्तर-सांस्कृतिक शिक्षा परियोजना सफलतापूर्वक सञ्चालन भइरहेको छ। गुरानी समुदायको सभा यो परियोजना निर्माण तथा कार्यान्वयनमा प्रत्यक्षरूपमा संलग्न भएको थियो। यसको उद्देश्य उनीहरूको अनुभव तथा विचारहरूमा आधारित शिक्षा प्रदान गर्नु तथा उनीहरूका आवश्यकताहरूको सम्बोधन होस् भनी सुनिश्चित गर्नु रहेको थियो। उनीहरूका आवश्यकताहरूमध्ये एउटा आवश्यकता शिक्षा गुरानी तथा स्पेनी दुवै भाषामा प्रदान गरिनु पर्दछ भन्ने थियो। द्विभाषिक शिक्षाको शुरूआत भएपछि बुवा-आमाहरूले आफ्ना छोराछोरीहरूमा स्पेनी भाषा बोल्ने व्यक्तिहरूको सामुन्ने आफ्नो गुरानी भाषा बोल्न लाज मान्ने तथा हीनता महसुस गर्ने भावनाको अन्त्य भएको पाए। त्यस्तै, उनीहरूका छोराछोरीहरूले विद्यालयको शिक्षालाई बढी मन पराएको पनि पाए। यो परियोजनाको प्रगतिले एक व्यापक स्तरको साक्षरता अभियानको विकासलाई प्रेरित गर्‍यो। यसको उद्देश्य गुरानी भाषा पढ्नु तथा लेख्नु मात्र नभएर गुरानी इतिहासलाई पुनर्जीवित गर्नु, आफ्नो पहिचानलाई बलियो बनाउनु तथा राजनैतिक उद्देश्यहरूलाई प्राप्त गर्नु पनि रहेको थियो।^{७१}

धारा २७.२

सम्बन्धित सक्षम निकायले शैक्षिक कार्यक्रमहरूको सञ्चालनको जिम्मेवारी उपयुक्त भएसम्म क्रमिकरूपले सम्बन्धित समूहहरूलाई जिम्मेवारी हस्तान्तरण गर्ने उद्देश्यले समूहका सदस्यहरूको तालिमका साथै शैक्षिक कार्यक्रमहरूको निर्माण तथा कार्यान्वयनमा ती समूहहरूको संलग्नता सुनिश्चित गर्नेछ।

महासन्धि नं. १६९ ले कुनै कार्यक्रम शुरू भइसकेपछि त्यसको व्यवस्थापन तथा नियन्त्रण क्रमिक रूपले उनीहरूले चाहेको अवस्थामा आदिवासी/जनजातिहरूमा हस्तान्तरण गरिनु पर्दछ भनी उल्लेख गरेको छ। यसले गर्दा अन्त्यमा गएर ती आदिवासी/जनजातिहरू आफैं नै आफ्ना शैक्षिक कार्यक्रम तथा पद्धतिहरूका लागि पूर्ण जिम्मेवार हुन्छन्। यो कुरालाई सम्भव बनाउन सम्बन्धित सरकारले आवश्यक आर्थिक सहयोग तथा स्रोतहरू प्रदान गर्नु आवश्यक छ।

^{७०} Rasmussen, H & Sjoerslev, I. "Culture and Indigenous Rights". In: UNESCO: *World Culture Report*. Paris, 1998, p. 87.

^{७१} Lopez, L.E. "Capacity Building: Lessons learnt from the Literacy Campaign of the Assembly of the Guarani People of Bolivia." In: King, L. (Ed.): *Reflecting Visions. New Perspectives on Adult Education for Indigenous Peoples*. Hamburg, 1998, pp. 149-154.

धारा २७.३

यसका अतिरिक्त सरकारले सम्बन्धित समूहहरूको आफ्नै शैक्षिक संस्था तथा सुविधाहरू स्थापना गर्ने अधिकारलाई मान्यता दिनेछ। यसका लागि ती शैक्षिक संस्था तथा सुविधाहरूले सम्बन्धित निकायले ती समूहहरूसँगको परामर्शमा स्थापित गरेका न्यूनतम मापदण्डहरूलाई पालना गर्नुपर्नेछ। यस्ता संस्था तथा सेवाहरू स्थापना गर्नका लागि उपयुक्त स्रोतहरू उपलब्ध गराइनेछ।

धारा ३१

राष्ट्रिय समुदायका सबै क्षेत्रहरूमा तथा खास गरेर यी समूहहरूसँग प्रत्यक्षरूपमा सम्पर्कमा रहेका समुदाय तथा व्यक्तिहरूमा यी समूहहरूप्रति विद्यमान हुन सक्ने पूर्वाग्रहलाई निर्मूल पार्ने उद्देश्यले शैक्षिक उपायहरू अवलम्बन गरिनेछन्। यस उद्देश्यका लागि इतिहासका पाठ्यपुस्तक तथा अन्य शैक्षिक सामग्रीहरूले सम्बन्धित समूहहरूको समाज तथा संस्कृतिहरूका बारेमा न्यायपूर्ण, सही तथा सूचनामूलक चित्रणहरू प्रस्तुत गर्नु भनेर सुनिश्चित गर्न प्रयासहरू गरिनेछन्।

न्यूजिल्याण्डमा आदिवासी माओरी समुदायका शिक्षकहरू, शैक्षिक संगठनहरू तथा सरकार मिलेर एउटा बृहत तथा सबैलाई समेट्ने माओरी शिक्षा रणनीतिको विकास गरिरहेका छन्। यसअन्तर्गत माओरीहरू न्यूजिल्याण्डका नागरिक र आदिवासी पनि भएकाले यस दोहोरो भूमिकालाई मान्यता दिँदै दुईवटा समानान्तर शैक्षिक रणनीति विकास गर्ने उद्देश्य लिइएको छ : (१) माओरीहरूकै नियन्त्रणमा माओरी संस्कृति तथा परम्पराहरूमा आधारित स्वतन्त्र शिक्षाको प्रवर्द्धन गर्नु। (२) माओरी शिक्षालाई राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिमा एकीकृत गरी गैरमाओरी व्यक्तिहरू जतिकै माओरीहरू पनि समान शिक्षाको स्तरमा पुग्न सक्नु भनी सुनिश्चित गर्नु।^{७२}

दुराग्रहहरू हटाउनु

असहिष्णुता प्रायजसो ज्ञानको कमीले गर्दा हुन्छ। बहुजातीय समाजमा एक अर्काका संस्कृति तथा जीवन पद्धतिहरूको बारेमा सिकेर वा जानकारी प्राप्त गरेर एकअर्काका भिन्नताहरूलाई सम्मान गर्दै, त्यसप्रति सहिष्णुता देखाउँदै शान्तिपूर्वक तथा मेलमिलापपूर्ण तरिकाले सँगै बाँच्न सक्दछन्।

महासन्धि नं. १६९ ले आदिवासी/जनजातिहरूका संस्कृतिहरूका बारेमा गैरआदिवासीहरूलाई जानकारी दिनुपर्ने आवश्यकतामा जोड दिएको छ। यो आदिवासी/जनजातिहरूको जीवन पद्धतिलाई सहीरूपमा चित्रण गर्ने तथा त्यसको बारेमा सूचना दिने प्रकाशन, लिखित सामग्री, चलचित्र तथा प्रदर्शनी जस्ता माध्यमहरूमार्फत् गर्न सकिन्छ।

कोस्टारिकामा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनले स्पेनीसक भाषा तथा आदिवासीका दुईवटा भाषाहरू (ब्रित्री र कावेकार) को रेडियो कार्यक्रमलाई सहयोग गरेको थियो। यी कार्यक्रमका दुईवटा उद्देश्यहरू रहेका थिए:

- (१) आदिवासीहरूलाई सान्दर्भिक राष्ट्रिय कानूनहरू तथा कोस्टारिकाले अनुमोदन गरेको महासन्धि नं. १६९ को बारेमा जानकारी गराउनु र
- (२) गैरआदिवासीहरूलाई आदिवासीहरूको संस्कृतिको बारेमा सूचना तथा जानकारी गराउनु।^{७३}

^{७२} NZEI. Te Rui Roa. *Report from Te Reo Areare to Hui-a-Tau 1997*. New Zealand, 1997, p. 3

^{७३} Chacon Castro, R. *Informe sobre el desarrollo del proyecto de promocion por radio de los derechos indigenas y del Convenio 169 de la OIT*. San Jose, Costa Rica, 1997, p. 2 (on file with ILO).

अन्तर्देशीय सम्पर्कहरू

धारा ३२

सरकारले अन्तर्राष्ट्रिय सिमानाद्वारा छुट्याइएका आदिवासी/जनजातिहरूका बीचको सम्पर्क तथा सहयोग, जसअन्तर्गत आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आध्यात्मिक तथा वातावरणीय क्षेत्रलगायतका गतिविधिहरू पर्दछन्। सरकारले त्यस्ता सम्पर्क तथा सहयोगको सहजीकरणका निमित्त उपयुक्त उपायहरू अवलम्बन गर्नेछ। यस्ता उपायहरूमा अन्तर्राष्ट्रिय सम्झौताहरूको माध्यमबाट अपनाइने उपायहरू पनि पर्दछन्।

केही आदिवासी/जनजातिहरू राष्ट्रिय सिमानाद्वारा विभाजित भएका छन् र आज भिन्नाभिन्नै देशहरूमा बस्दछन्। जस्तै, सामीहरू फिनल्याण्ड, नर्वे, स्वीडेन तथा रसियामा बस्दछन्। करेनहरू उत्तरी थाइल्याण्ड र म्यानमारका केही भू-भागहरूमा बस्दछन्। कुनाहरू कोलम्बिया र पनामा तथा सानहरू बोत्सवाना, नामिबिया तथा दक्षिण अफ्रिकामा बस्दछन्।^{७४}

यी माथि उल्लिखित सबै आदिवासीहरू एकभन्दा बढी देशमा बसोवास गरेपनि उनीहरू एउटै समूह हुन् र उनीहरूको एउटै सांस्कृतिक पहिचान रहेको छ। उनीहरूका लागि सांस्कृतिक, सामाजिक, राजनैतिक तथा आर्थिक सम्बन्धहरू राष्ट्रिय सिमानाहरूमा गएर रोकिंदैनन्। यस्तो किसिमको अवस्थालाई सम्बोधन गर्नका लागि महासन्धि नं. १६९ ले सरकारहरूले भिन्नाभिन्नै देशहरूमा बसोवास गरिरहेका यी समूहका सदस्यहरूले एकअर्कासँग सम्पर्क गर्न सक्नु तथा स्वतन्त्रतापूर्वक सिमाना वारिपारि आवतजावत गर्न सक्नु भनेर सुनिश्चित गर्नुपर्नेमा जोड दिएको छ। यसका लागि सरकारहरूले दुई पक्षीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सम्झौताहरू गर्न सक्दछन्।

आदिवासी/जनजाति समूहहरूका अन्तर्देशीय संगठनहरू

यसका साथै, राष्ट्रिय सिमानाद्वारा विभाजित धेरै आदिवासीहरूको आफ्नै अन्तर्देशीय संगठनहरू छन्। यस्ता संगठनहरूमा इन्विट ध्रुवीय सम्मेलन (ICC), सामी परिषद्, थाइल्याण्डको अन्तरपर्वतीय समूहहरूको शिक्षा तथा संस्कृतिसंग सम्बन्धित संघ (IMPECT) र दक्षिण अमेरिकाको आदिवासीहरूको संगठन (COICA) लगायत छन्।

परम्परागतरूपमा माछा मार्न छेक्दै न माफि, राजी र बोटेहरूलाई राज्यको सीमानाले

अनुमोदन

धारा ३७

यो महासन्धिको औपचारिक अनुमोदनको दर्ताको निमित्त अन्तर्राष्ट्रिय श्रम कार्यालयको महानिर्देशकलाई जानकारी गराइनेछ।

धारा ३८.१

यो महासन्धि अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनका महानिर्देशकसमक्ष अनुमोदनका लागि दर्ता भएका सदस्य राष्ट्रहरूका लागि मात्र बाध्यकारी हुनेछ।

कुनै पनि अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको अनुमोदन राज्यको सार्वभौम तथा स्वैच्छिक कार्य हो। अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा हस्ताक्षर गरेर सरकारले सो कानूनमा रहेका विषयवस्तुहरूका बारेमा आफ्नो सहमति जनाउँदछ।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको महासन्धिको अनुमोदन सरकार तथा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनबीच छलफल तथा सहयोगको प्रक्रियाको शुरूवात हो। यो प्रक्रियाको लक्ष्य राष्ट्रिय कानून तथा व्यवहारहरू महासन्धिका प्रावधानअनुरूप हुन् भनेर सुनिश्चित गर्नका लागि सँगै मिलेर काम गर्नु हो।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनका महासन्धिहरू अन्य अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताहरू जस्तै आफ्ना असहमतिका बुँदाहरू राख्दै अनुमोदन गर्न पाइँदैन। तिनीहरूलाई पूर्णरूपमा स्वीकार गरिनु पर्दछ। त्यसैले सरकार, श्रमिक, रोजगारदाता र आदिवासी/जनजाति समूहहरूले महासन्धिका सबै प्रावधानहरूका बारेमा जानकारी राख्नु महत्वपूर्ण हुन्छ।

महासन्धि नं १६९ लाई अनुमोदन गर्नुअघि सरकार, रोजगारदाता तथा श्रमिक संगठनहरू जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनका परम्परागत साभेदारहरू साथै सम्बन्धित आदिवासी/जनजाति समूहहरूका बीच छलफल गर्नु उपयुक्त हुन्छ। यी प्रमुख पक्षहरूलाई संलग्न गराइँदा महासन्धिको कार्यान्वयनमा उनीहरूको सहभागिता अझ राम्रोसँग सुनिश्चित हुन्छ।

आदिवासी/जनजाति समूहहरूको अवस्था देशअनुसार फरक फरक रहेको छ। त्यसैले एउटै प्रकारले सबै ठाउँमा काम गर्न सकिँदैन। कहिलेकाहिनै आदिवासी/जनजातिहरूलाई असर गर्ने राष्ट्रिय कानून तथा नीतिहरूमा परिवर्तन गर्नु पर्दछ वा राष्ट्रिय कानून तथा नीतिहरूलाई महासन्धिको अनुरूप बनाउन नयाँ कानूनहरू ल्याउनु पर्दछ। उदाहरणका लागि महासन्धि नं १६९ लाई अनुमोदन गरिसकेपछि बोलिभिया तथा मेक्सीको दुवै देशले आदिवासीहरूको अस्तित्व तथा उनीहरूको राज्यको बहुजातीय तथा बहुसांस्कृतिक स्वरूपलाई स्वीकारिँ आफ्ना संविधानहरूमा संशोधन गरे।^{७५}

अनुमोदनको प्रक्रिया

सरकार

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन

औपचारिक दर्ता

लागू हुने:
एकवर्ष पछि

दायित्वहरू :

- लागू भएको पहिलो वर्षभित्र पहिलो प्रतिवेदन
- दोश्रो प्रतिवेदन २ वर्षपछि .
- आवधिक प्रतिवेदन प्रत्येक ५ वर्षमा (वा आवश्यक परेमा त्योभन्दा बढी)

कुनै सरकारले महासन्धि नं. १६९ लाई अनुमोदन गर्ने सोचाई राख्दछ र त्यस बारेमा सम्बन्धित पक्षहरूसँग छलफल गर्दछ। त्यस देशको संसद्ले अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौतालाई राष्ट्रिय कानूनको एक भाग बनाउनका लागि अनुमोदन गर्नुपर्ने हुन सक्दछ। त्यसैले संसद् वा अन्य विधायिकी संस्थाको सहमति खोज्नुपर्ने हुन सक्दछ। यो सहमति प्राप्त भइसकेपछि सो देशको कार्यकारिणी निकाय सरकारले पनि सो अन्तर्राष्ट्रिय कानूनलाई अनुमोदन गर्नु पर्दछ।

अनुमोदनको प्रक्रिया :

- सरकारले अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनलाई पत्राचार गरी आफूले महासन्धिलाई अनुमोदन गर्ने निर्णय गरेको र आफू महासन्धिको पक्षधर भएको जानकारी दिन्छ।
- औपचारिक दर्ता : पत्र प्राप्त भइसकेपछि अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनले अनुमोदनलाई दर्ता गर्दछ र अन्य सदस्य राष्ट्रहरूलाई जानकारी गराउँदछ।
- अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनले अनुमोदनको सूचना पाएको एक वर्षपछि महासन्धि सम्बन्धित देशमा लागू हुन्छ, अर्थात् सो देश महासन्धिको पक्षधर हुन्छ।
- दर्ता भएको एक वर्षपछि सरकारले महासन्धिको कार्यान्वयनबारे अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनलाई पहिलो प्रतिवेदन पठाउनु पर्दछ। यो एक वर्षे अन्तरिम अवधि सरकारलाई राष्ट्रिय कानून तथा व्यवहारहरू महासन्धिअनुरूप छन् भनेर सुनिश्चित गर्नका लागि दिइएको समय हो। त्यसपछि दोश्रो प्रतिवेदन दुई वर्षपछि पठाउनु पर्दछ।
- यसपछि महासन्धि नं १६९ का बारेमा आवधिक प्रतिवेदन पठाउने समय सामान्यतया प्रत्येक पाँच वर्षमा हो। तथापि, यदि अवस्था गम्भीर भएमा र त्यसको गम्भीरतापूर्वक अनुगमन गर्नु परेमा अन्य थप प्रतिवेदनहरू पनि मागिन्छ।

धारा ३६

यो महासन्धिले सन् १९५७ को आदिवासी तथा ट्राइबलहरूको महासन्धिलाई पुनरावलोकन (परिमार्जन) गरेको छ।

यदि कुनै देशले महासन्धिलाई अनुमोदन गरेको छैन भने पनि सो देशले महासन्धिका प्रावधानहरूलाई मार्गदर्शनका रूपमा प्रयोग गर्न सक्दछ। जस्तै, जर्मनीले महासन्धि नं. १६९ लाई अनुमोदन गरेको छैन, तर उसको ल्याटिन अमेरिकाका आदिवासी/जनजाति समूहसँग सहयोगसम्बन्धी विकास नीति महासन्धिमा आधारित छ।^{६६}

त्यस्तै, फिनल्याण्डले महासन्धि नं. १६९ लाई अनुमोदन नगरे पनि सो महासन्धिको धेरैजसो प्रावधानहरूलाई सन् १९९५ को सामी आदिवासीसम्बन्धी ऐनमा समावेश गर्ने प्रयास गरेको छ।^{६७} महासन्धिले विश्व बैंकको कार्यक्रम निर्देशिका ओ.डी. ४.२० लाई पनि प्रभावित गरेको छ।

महासन्धि नं. १६९ आदिवासी/जनजाति समूहहरूका लागि उनीहरूलाई असर गर्ने नीति वा परियोजनाहरूका बारेमा छलफल वा सौदाबाजी गर्नका लागि उपयोगी संयन्त्र पनि हुन सक्दछ।

ग्वाटेमालाले सन् १९९६ मा महासन्धिको अनुमोदन गर्‍यो। तर, सोभन्दा अगावै ग्वाटेमाला सरकार तथा त्यहाँको विद्रोही समूहसँग भएको आदिवासीहरूको पहिचान तथा अधिकारहरूसँग सम्बन्धित सहमतिको तयारीका लागि भएका छलफलका प्रक्रियाहरूमा महासन्धिले मार्गदर्शन गरेको थियो। सो सहमति सन् १९९५ मा गरिएको थियो।^{६८}

यदि कुनै देशले पहिला अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको महासन्धि नं. १०७ लाई अनुमोदन गरेको छ र अब महासन्धि नं. १६९ लाई अनुमोदन गर्ने चाहन्छ भने के हुन्छ?

सन् १९५७ को आदिवासी/जनजातिहरूसँग सम्बन्धित महासन्धि नं. १०७ लाई महासन्धि नं. १६९ द्वारा परिमार्जन गरिएको भएतापनि महासन्धि नं. १०७ लाई अनुमोदन गर्ने देशहरूका लागि बाध्यकारी छ।

कुनै एउटा देशले महासन्धि नं. १६९ लाई अनुमोदन गरिसकेपछि त्यो देशले महासन्धि नं. १६९ का प्रावधानहरूलाई मान्नु पर्दछ। यसरी महासन्धि नं. १६९ लाई अनुमोदन गर्ने देशको सन्दर्भमा महासन्धि नं. १०७ लागू हुँदैन, सो महासन्धि स्वतः समाप्त हुन्छ।

^{६६} Duetscher Bundestag. *Antwort auf Kleine Anfrage zur Politik der Bundersregierung in bezug auf indigene Volker*. BT Drucksache Nr. 13/5173, Bonn, p. 2.

^{६७} ऐन नं. ९७४ लाई सन् १९९५ जुलाई १७ मा पारित गरिएको थियो। हेर्नुहोस् Henriksen, J. B. *Betenkning om Samink Parlamentarisk Samarbeid*. Nordisk Samisk Institutt. Kautokeino, 1995.

^{६८} International Labour Conference. *Report of the Committee of Experts on the Application of Conventions and Recommendations*. Geneva, 1999. See also Tomei, M., and Swepston, L. *Indigenous and Tribal Peoples: A Guide to ILO Convention No. 169*. ILO, Geneva, 1996, p. 32

सुपरीवेक्षण

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनसँग यसका महासन्धिहरू कसरी लागू भइरहेका छन् भनी मूल्याङ्कन गर्ने विभिन्न प्रक्रियाहरू छन्। त्यसैले सम्बन्धित देश र अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको सुपरिवेक्षण अंगहरूका बीच छलफलका प्रक्रियाहरू निरन्तररूपमा चालू रहन्छन्।

महासन्धिलाई अनुमोदन गरिसकेपछि सरकारले आफ्नो देशमा महासन्धि कसरी लागू भइरहेछ त्यसका बारेमा नियमित प्रतिवेदनहरू अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनलाई पठाउनु पर्दछ।

यी प्रतिवेदनहरूमा सम्बन्धित क्षेत्रको कानूनी तथा व्यवहारिक अवस्थाका बारे जानकारीहरू समावेश गर्नुपर्दछ। यी प्रतिवेदनहरू सम्बन्धित देशको सबैभन्दा प्रतिनिधिमूलक रोजगारदाता तथा श्रमिकहरूका संगठनहरूलाई उनीहरूको टिप्पणीका लागि अनिवार्यरूपमा पठाइनु पर्दछ।

सरकार तथा रोजगारदाता र श्रमिकहरूका संगठनहरूले पठाएका प्रतिवेदनहरूलाई महासन्धिको कार्यान्वयन तथा सुभावहरूसम्बन्धी विशेषज्ञहरूको समितिले समीक्षा गर्दछ। यो समितिमा २० जना स्वतन्त्र विशेषज्ञहरू रहन्छन् र यसको बैठक प्रत्येक वर्ष बस्दछ।

यो समितिले प्रत्येक देशलाई आफ्ना टिप्पणीहरू दुई तरिकाले बुझाउँदछ :

- टिप्पणीहरू सामान्यतया सरकारले आफ्ना दायित्वहरू पूरा गर्न असफल भएका गम्भीर वा लामो समयदेखि थाँती रहेका मुद्दाहरूमा केन्द्रित रहन्छन् वा ती प्रगति भएका मुद्दाहरूमा केन्द्रित रहन्छन्। टिप्पणीहरू विशेषज्ञहरूको समितिको वार्षिक प्रतिवेदनमा प्रकाशित गरिन्छ।
- प्रत्यक्ष अनुरोधहरूले सामान्यतया थप जानकारी तथा कुनै विशेष विषयहरूका बारेमा स्पष्टिकरण माग गर्दछन्। यी अनुरोधहरू वार्षिक प्रतिवेदनमा छापिँदैनन्, तर यिनीहरू इन्टरनेटमा उपलब्ध छन्।^{७९}

सरकार, रोजगारदाता र श्रमिकहरू संलग्न मापदण्डहरू लागू गर्ने सम्मेलन समितिले विशेषज्ञ समितिको वार्षिक प्रतिवेदनलाई पुनरावलोकन गर्दछ। यसले विशेष मुद्दाहरूमा विस्तृतरूपमा छलफल गरी आफ्नो अवधारणा जारी गर्दछ।

वार्ताको प्रक्रिया

सरकारबाट सूचना तथा आवधिक प्रतिवेदन,
र रोजगारदाता तथा श्रमिकहरूबाट टिप्पणी

महासन्धिको कार्यान्वयन तथा सुभावहरूसम्बन्धी
विशेषज्ञहरूको समिति

सरकारलाई
प्रत्यक्ष अनुरोधहरू

टिप्पणीहरू
वार्षिक प्रतिवेदनहरूमा प्रकाशित

त्रिपक्षीय + सम्मेलन + समिति
सरकार रोजगारदाता श्रमिकहरूको

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सम्मेलन

उजुरीका प्रक्रियाहरू

राज्यले अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन अन्तर्गतको दायित्वहरू पूरा गर्न असफल भएको अवस्थामा केही विशेष प्रक्रियाहरू अन्तर्गत उजुरी गर्न सकिन्छ। यी निम्नलिखित छन् :

१. अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको संविधानको धारा २४ अन्तर्गतका उजुरीहरू

यो ती रोजगारदाता वा श्रमिकहरूका संगठनहरूले गर्न सक्दछन्, जसले अनुमोदित महासन्धिलाई सम्बन्धित देशले पालना गर्न असफल भएको छ भनेर दावी गर्दछन्।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको सञ्चालक समितिले यो उजुरी वैध छ कि छैन भनेर निर्णय गर्नुपर्दछ। यसको अर्थ सो उजुरी गर्दा आवश्यक औपचारिक शर्तहरू पालना गरिएको छ वा छैन भनेर हेर्नु हो। यदि पालना गरिएका छन् भने सञ्चालक समितिले आफ्ना सदस्यहरूमध्येबाट त्रिपक्षीय समितिको गठन गर्दछ। सो समितिलाई उजुरीको जाँचबुझ गर्ने जिम्मेवारी दिइन्छ।

यो समितिले उजुरीमा आधारित भएर सुझावहरू दिन सक्दछ। त्यसपछि सम्बन्धित मुद्दालाई थप कामकार्यवाहीका लागि महासन्धिको कार्यान्वयन तथा सुझावहरूसम्बन्धी विशेषज्ञहरूको समितिमा पठाइन्छ। सन् १९९७ देखि महासन्धि नं १६९ का बारेमा बोलिभिया, कोलम्बिया, डेनमार्क, इक्वेडर, मेक्सिको तथा पेरुबाट उजुरीहरू प्राप्त भएका छन्।

२. अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको विधानको धारा २६ अन्तर्गतका उजुरीहरू

यसअन्तर्गत १) महासन्धिलाई लागू गरिएको तरिकाका बारेमा एक सदस्य राष्ट्रले अर्को सदस्य राष्ट्रको विरुद्धमा उजुरी दर्ता गर्न सक्दछ। यसो गर्दा दुवै राष्ट्रले महासन्धिलाई अनुमोदन गरेको हुनुपर्दछ। २) महासन्धिलाई राज्यले पालना गरेको छ कि छैन भन्ने बारेमा कुनै एउटा प्रतिनिधिले अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सम्मेलनमा उजुरी दर्ता गर्न सक्दछ। ३) सञ्चालक समिति आफैले उजुरी दर्ता गर्न सक्दछ। यसो गर्दा महासन्धिलाई सम्बन्धित राष्ट्रले अनुमोदन गरेको हुनु पर्दछ।

यी उजुरीहरूका बारेमा अध्ययन गर्नका लागि जाँचबुझ आयोग बनाउन सकिन्छ। सो आयोगमा तीन जना स्वतन्त्र व्यक्तिहरू रहन्छन्।

यस्ता उजुरीहरू हालैमा म्यानमारमा भएको जबर्जस्ती श्रम तथा नाइजेरियामा भएको ट्रेड युनियन अधिकारहरूको उल्लंघनका बारेमा दर्ता भएका छन्। धारा २६ अन्तर्गतका उजुरीहरू महासन्धि नं. १६९ का सम्बन्धमा भने दर्ता भएका छैनन्।

३. संघसंगठनको स्वतन्त्रतासम्बन्धी समितिमा गरिने उजुरीहरू

यो उजुरी सम्बन्धित राज्यले अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको विधानअन्तर्गतको सामूहिकरूपमा संगठित हुने तथा सौदाबाजी गर्ने अधिकारहरूसँग सम्बन्धित दायित्वहरू पूरा नगरेमा गर्न सकिन्छ। संघसंगठनको स्वतन्त्रतासँग सम्बन्धित समिति एउटा त्रिपक्षीय अंग हो। यसमा सञ्चालक समितिका सदस्यहरूमध्येबाट सरकार, रोजगारदाता तथा श्रमिकहरू गरी नौ सदस्यहरू हुन्छन्। यसको बैठक वर्षको तीन पटक बस्दछ।

यस समितिमा गरिने संघसंगठनको स्वतन्त्रताको उल्लंघनसम्बन्धी उजुरीहरू श्रमिकहरूका वा रोजगारदाताहरूका संगठनहरूद्वारा गरिनु पर्दछ।

सन् १९४८ को संघसंगठनको स्वतन्त्रता तथा संगठित हुने अधिकारलाई संरक्षण गर्ने महासन्धि (नं. ८७) र १९४९ को संगठित हुने तथा सामूहिकरूपमा सौदाबाजी गर्ने अधिकारसम्बन्धी महासन्धि (नं. ९८) जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनका महासन्धिहरू अनुमोदन नगर्ने देशको विरुद्धमा पनि यो प्रक्रियाअन्तर्गत उजुरी गर्न सकिन्छ।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनमा पहुँच

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको त्रिपक्षीय संरचनामा आदिवासी/जनजातिहरूको आफ्नो कुनै औपचारिक ठाउँ नभएतापनि उनीहरूले अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनका बैठकहरू तथा अन्य गतिविधिहरूमा निम्नलिखित किसिमले सहभागिता जनाउन सक्दछन् :

१. सरकारको प्रतिनिधि वा श्रमिकका र रोजगारदाताका संगठनहरूका प्रतिनिधिका रूपमा।
२. अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको विशेष सूचीमा रहेका गैरसरकारी अन्तर्राष्ट्रिय संगठनहरूको गैरसरकारी संगठनको प्रतिनिधिको रूपमा।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको विशेष सूचीमा रहेका गैरसरकारी संगठनहरूको उद्देश्य तथा गतिविधिहरू अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको भावना, उद्देश्य तथा सिद्धान्तहरूसँग तादात्म्यता राख्दछन्। यस्ता गैरसरकारी संगठनहरूले अन्तर्राष्ट्रियरूपमा काम गर्नु पर्दछ, र आफ्ना गतिविधिहरूमा केही देशहरूलाई समेट्नु पर्दछ। यो सूचीमा रहन चाहने गैरसरकारी संगठनहरूले अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको महानिर्देशकलाई अनुरोध गर्नु पर्दछ।

विशेष सूचीमा भएका गैरसरकारी संगठनले बैठकमा सहभागिता जनाउन अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको महानिर्देशकलाई सो बैठक वा सम्मेलन शुरू हुनु भन्दा कम्तीमा एक महिना अगाडि लिखित अनुरोध पेश गर्नु पर्दछ।

विशेष सूचीमा रहेका गैरसरकारी संगठनहरूमा 'फोर डाइरेक्सन्स काउन्सील', 'इण्डिजीनीयस एशोसिएसन्स' र 'सामी काउन्सील' पर्दछन्। त्यस्तै सो सूचीमा आदिवासी/जनजातिहरूलाई असर गर्ने विषयहरूमा सकृय रूची लिने 'एमनेष्टी इन्टरनेशनल' तथा 'इन्टरनेशनल वर्क ग्रुप फर इण्डिजिनियस अफेयर्स (IWGIA)' जस्ता गैरसरकारी संगठनहरू पनि पर्दछन्।

आदिवासी/जनजातिहरूले अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनमा सिधै सूचना पनि पठाउन सक्दछन्। यो निम्नलिखित तरिकाले गर्न सकिन्छ :

- १) कुनै श्रमिक वा रोजगारदाताहरूको संगठनका मार्फत, यस्तो संगठन आदिवासी/जनजातिहरूको पनि हुन सक्दछ।
- २) उनीहरू आफैले सूचना पठाउन सक्दछन्।

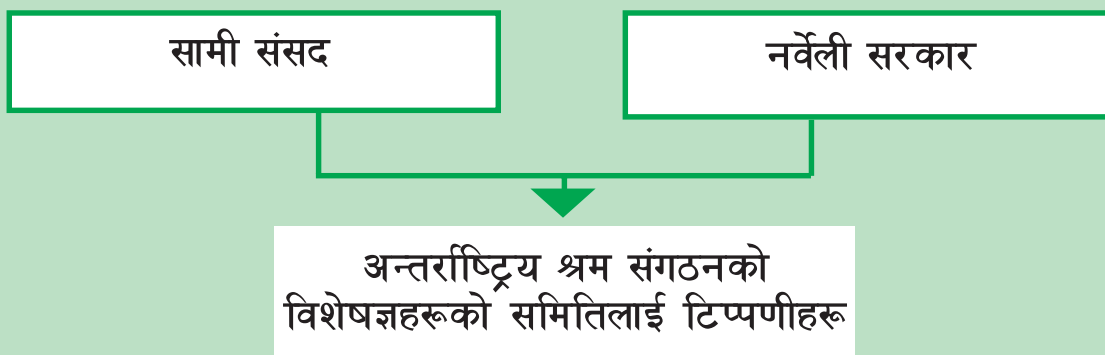
यदि त्यस्ता सूचना वा टिप्पणीहरूमा कानून, नियमावली वा अन्य सरकारी दस्तावेजहरू जस्तो कि जग्गाधनी प्रमाणपुर्जा तथा अदालती निर्णयहरू इत्यादि प्रमाणीकरण गर्न सकिने सूचनाहरू छन् भने त्यस्ता सूचना वा टिप्पणीको महत्वलाई विशेषज्ञहरूको समिति तथा सम्मेलन समितिले जोड दिएको छ।

त्यस्तै सुभाष सरकारहरूले महासन्धि नं. १६९ का बारेमा प्रतिवेदनहरू तयार गर्दा आदिवासी/जनजातिहरूका परम्परागत संगठनहरूसँग परामर्श गर्नु पर्दछ भन्ने रहेको छ।

यस सन्दर्भमा नर्वेमा एउटा नयाँ तरिका अपनाइएको छ। नर्वेको सरकार र सामी संसदबीचको सहमतिमा आधारित यो तरिका अन्तर्गत सामी आदिवासीहरूले महासन्धि नं. १६९ को सुपरिवेक्षणमा सकृय भूमिका खेल्न सक्दछन्। यसरी महासन्धि नं. १६९ को कार्यान्वयनसम्बन्धी नर्वेली सरकारको प्रतिवेदन सामी संसदको स्वतन्त्र टिप्पणीहरूसँगै अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनमा पठाइन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन नर्वेली सरकारको अनुरोधमा आफैँ पनि सामी संसदसँग खुल्ला छलफलमा क्रियाशील रहेको छ।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको विशेषज्ञहरूको समितिले अरू देशहरूलाई पनि यो तरिका वा उदाहरणलाई अपनाउन जोड दिइरहेको छ।^{८०}

नयाँ तरिका

^{८०} ILO. *Report of the Committee of Experts on the Application of Conventions and Recommendations*. Geneva, 1995, p. 399. See also Tomei, M., and Swepston, L. *Indigenous and Tribal Peoples: A Guide to ILO Convention No. 169*. Geneva, 1996, p. 30.

प्राविधिक सहयोग

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनले आफ्नो कार्यक्षेत्र साथै आफ्नो क्षमताअन्तर्गत रहेका प्राविधिक विषयहरूमा व्यवहारिक सहयोग उपलब्ध गराउँदछ।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको प्राविधिक सहयोग आफ्ना साभेदारहरूलाई तिनका आवश्यकताहरू पूर्ति गर्न सघाउने एउटा तरिका हो।

यो विभिन्न किसिमले गर्न सकिन्छ, जस्तै रोजगारी वृद्धि गर्ने कार्यक्रमका माफ्ट जसले सरकारद्वारा अनुमोदित कुनै महासन्धिका आवश्यकताहरू प्राप्त गर्न उसलाई सघाउँदछ।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको प्राविधिक सहयोगका आधारभूत सिद्धान्तहरू निम्नलिखित छन् :

- १) सबै किसिमका प्राविधिक सहयोगहरू साभेदारहरूसँगको नजीकको तथा नियमित छलफलहरूबाट विकास गरिन्छन्। यस्ता सहयोगअन्तर्गत गरिने अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनका गतिविधिहरूले संगठनका साभेदारहरूको आवश्यकता तथा प्राथमिकताहरूलाई सम्बोधन गर्नमा सुनिश्चित गर्दछन्।
- २) यो आवश्यकताको मूल्याङ्कनमा आधारित हुन्छ, र अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनका साभेदारहरूसँगको सकृय सहयोगमा निर्माण तथा कार्यान्वयन गरिन्छ।
- ३) अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनले गर्ने सबै कामहरू संगठनको मापदण्डहरूअनुरूप हुनुपर्दछ।

आदिवासी/जनजातिहरूलाई दिइने प्राविधिक सहयोग महासन्धि नं. १६९ को अनुरूप हुनुपर्दछ।

पुरानो महासन्धि नं. १०७ लाई अनुमोदन गर्ने कुनै पनि देशलाई प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराइन्छ भने त्यस्तो अवस्थामा सो सहयोगलाई महासन्धि नं. १६९ ले मार्गनिर्देश गर्दछ।

आदिवासी/जनजातिहरूलाई दिइने प्राविधिक सहयोग निम्नलिखित मापदण्डहरू पूर्ति गर्न विशेष रूपले बनाइएका हुन्छन् :

- १) स्थानीय अवस्थालाई सम्बोधन गर्न
- २) सम्बन्धित समूहहरूको सहभागितामा निर्माण तथा कार्यान्वयन गर्न
- ३) सांस्कृतिकरूपले उपयुक्त हुन

अन्न सुरक्षा गर्ने आदिवासी प्रविधि

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको आदिवासी/जनजातिहरूसम्बन्धी नीतिलाई प्रवर्द्धन गर्ने परियोजना

उद्देश्यहरू :

- आदिवासी/जनजातिहरूको सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनले गरेका कामका बारेमा चेतना वृद्धि गर्ने
- अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको मापदण्डहरूको कार्यान्वयनलाई प्रवर्द्धन गर्ने

माध्यम :

- क्षमता अभिवृद्धि
- नीतिगत सल्लाह
- तालिम कार्यशालाहरू

कार्यक्षेत्र :

- अन्तर-क्षेत्रीय
- अफ्रिका तथा दक्षिण एसिया र दक्षिण-पूर्वी एसियामा जोड

हाल आदिवासी/जनजातिहरूका लागि अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको दुईवटा मुख्य प्राविधिक सहयोग कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा छन्।

१) अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको आदिवासी/जनजातिहरूसम्बन्धी नीतिलाई प्रवर्द्धन गर्ने परियोजना (सन् १९९६ देखि सञ्चालित)

यो परियोजनाले आदिवासी/जनजातिहरूसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनका मापदण्डहरूका बारेमा चेतना अभिवृद्धि गर्ने लक्ष्य लिएको छ। महासन्धि नं. १६९ लाई अनुमोदन गरिसकेका वा गर्ने सोच बनाइरहेका देशहरूले सहयोगका लागि गरेका अनुरोधहरूलाई सम्बोधन गर्न यो परियोजना निर्माण गरिएको थियो। यसका साथै यो परियोजना अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन तथा त्यसले आदिवासी/जनजातिहरूका बारेमा गरेका कामहरूका सम्बन्धमा थप जानकारीको मागहरूलाई सम्बोधन गर्न निर्माण गरिएको थियो। हाल सञ्चालनमा रहेको यो परियोजनाको काम सन् १९९६ मा शुरू भएको थियो। परियोजना डेनमार्कको अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग नियोगको सहयोगमा सञ्चालित छ।

यस परियोजनाको कामको मुख्य तत्वहरू निम्नलिखित छन् :

- १) चेतना अभिवृद्धिका क्रियाकलापहरू
- २) आदिवासी/जनजातिहरूका आवश्यकताहरूलाई सम्बोधन गर्न सरकार तथा आदिवासी/जनजातिहरू दुवैको क्षमतालाई अभिवृद्धि गर्ने
- ३) अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन, संगठनले आदिवासी/जनजातिहरूसम्बन्धी गरेका कामहरू र महासन्धि नं. १६९ सँग सम्बन्धित विषयवस्तुहरूका बारेमा यस निर्देशिका (म्यानुअल) जस्तै सामग्रीहरू प्रकाशन गर्ने

परियोजनाले अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनका परम्परागत साभेदारहरू (सरकार, रोजगारदाता र श्रमिकका संगठनहरू) का साथै विभिन्न देशहरूका आदिवासी/जनजातिहरूका संगठनहरू तथा गैरसरकारी संगठनहरूसँग काम गरिरहेको छ। परियोजनाको कार्यान्वयनको शुरूको अवधिमा गरिएको व्यापक आवश्यकता मूल्याङ्कनअनुरूप परियोजनाले अफ्रिका तथा एसिया महादेशलाई प्राथमिक क्षेत्रहरूका रूपमा पहिचान गरेको छ।

सन् १९९६ देखि सन् २००० सम्म परियोजनाले कार्यान्वयन गरेका मुख्य गतिविधिहरूको सूची तल दिइएको छ। यीमध्ये केही हाल पनि सञ्चालनमा छन्।

एसिया

एसियामा क्षमता अभिवृद्धि तथा न्याय र नीतिगत सल्लाह प्रदान गर्ने कुरामा जोड दिइएको छ।

कम्बोडियामा परियोजनाले पर्वतीय क्षेत्रको विकाससँग सम्बन्धित अन्तर-मन्त्रालय समितिसँग काम गरिरहेको छ। त्यहाँ आदिवासी/जनजाति समूहका विषयहरू तथा विकास व्यवस्थापनका विषयहरूलाई सम्बोधन गर्न अपनाउने वृहत् तथा समन्वयात्मक तरिकाप्रति लक्षित कार्यशालाहरूको दुई शृंखला आयोजना गरिएको थियो।

भारतमा परियोजनाले आदिवासी/जनजाति समूहहरूका विषयमा सक्रिय गैरसरकारी संस्थासँगै काम गरेर परियोजनाका गतिविधिहरू सञ्चालन गरिरहेको छ। यी गतिविधिहरू आदिवासी/जनजाति महिलाहरूको सशक्तिकरण तथा कानूनी अधिकार, प्राकृतिक स्रोतहरूमाथिको पहुँच एवं आदिवासी ज्ञान पद्धतिहरूजस्ता विषयमा केन्द्रित छन्।

लाओसमा परियोजनाले लाओ सरकारको राष्ट्रिय ग्रामीण विकास कार्यक्रमको सन्दर्भमा ग्रामीण विकासमा जातीय अल्पसंख्यकहरूसम्बन्धी नीतिगत अध्ययनलाई सुपरिवेक्षण गरिरहेको छ। यसका साथै लाओसमा आदिवासी/जनजाति समूहका विषयहरूका बारेमा केन्द्रविन्दुको रूपमा रहेको सरकारको राष्ट्रिय निर्माणसम्बन्धी मञ्चसंग परियोजनाले काम गरिरहेको छ।

थाइल्याण्डमा त्यहाँको सरकार र आदिवासी/जनजाति समूहका संगठनहरूसंगको सहयोगमा परियोजनाले न्याय तथा नीति निर्माणको संरचनाअर्न्तगत गतिविधिहरू सञ्चालन गरेको छ। यी गतिविधिहरूको समग्र उद्देश्य थाइल्याण्ड सरकार तथा आदिवासी/जनजाति समूहहरूका बीच छलफल तथा सहयोगको संस्थागत संरचना निर्माण गर्नु रहेको छ।

भियतनाममा परियोजनाको सहयोगी संस्थाको रूपमा राज्यको पर्वतीय क्षेत्रहरूको जातीय अल्पसंख्यकहरूसम्बन्धी समिति रहेको छ। त्यहाँ स्वावलम्बन वृद्धि गर्न तथा प्राकृतिक स्रोतहरूको स्थानीय व्यवस्थापनलाई सक्षम बनाउन नमूना परियोजना कार्यान्वयन गरिएको छ।

नेपालमा परियोजनाले महासन्धि नं. १६९ को अनुमोदन र अनुमोदनपश्चात् प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि सरकार, आदिवासीहरूको संघसंस्थाहरू (नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ, आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान, नेपालका आदिवासीहरूको मानवअधिकारसम्बन्धी वकिल समूह 'लाहूर्निप') लाई सहजीकरण गर्न प्राविधिक सहयोगहरू उपलब्ध गराउँदै आएको छ।

अफ्रिका

क्यामरूनमा परियोजनाका साभेदारहरूको रूपमा त्यहाँको सरकार तथा गैरसरकारी संस्थाहरू रहेका छन्। त्यहाँका गतिविधिहरूमा बातवा (पिग्मी) को क्षमता अभिवृद्धि गर्ने तथा उनीहरूका अवस्थाको बारेमा चेतना अभिवृद्धि गर्ने क्रियाकलापहरूलाई संलग्न गरिएको छ।

केन्यामा परियोजनाले अफ्रिकी आदिवासी महिलाहरूको संगठनसंग मिलेर अफ्रिकी आदिवासी महिलाहरूको सम्मेलन आयोजना गरेको थियो। सम्मेलनले समुदायमा महिलाको भूमिकालाई प्रष्ट पार्ने तथा सम्मेलनका सहभागीहरूलाई महासन्धि नं. १६९ का बारेमा प्रष्ट पार्ने लक्ष्य लिएको थियो।

नामिबियामा परियोजनाले 'आदिवासी/जनजातिहरूलाई सहकारी तथा स्वआर्जनका माध्यमद्वारा स्वावलम्बनमा सघाउने अन्तर-क्षेत्रीय कार्यक्रम' (INDISCO), 'साउथ अफ्रिकन डेभलपमेन्ट एण्ड कन्सल्टीङ अर्गनाइजेशन' (CRIAA) र 'दक्षिणी अफ्रिकामा आदिवासी अल्पसंख्यकहरूको कार्यसमूह' (WIMSA) संग काम गरिरहेको छ। त्यहाँ परम्परागत अर्थतन्त्रलाई बलियो बनाउने तथा प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्यले परियोजनाले आफ्नो ध्यान परम्परागत समुदायमा आधारित विकासमा केन्द्रित गरेको छ।

दक्षिण अफ्रिकामा परियोजनाले त्यहाँको सरकार, साउथ अफ्रिकन डेभलपमेन्ट एण्ड कन्सल्टीङ अर्गनाइजेशन (CRIAA) तथा इण्डिजीनीयस पिपल्स अफ अफ्रिका को-अर्डिनेटिङ कमिटी (IPACC) संग काम गरेर संकटग्रस्त आदिवासी समुदायहरूको संवैधानिक समावेशीकरणसम्बन्धी सम्मेलन आयोजना गर्‍यो। जसमा आवश्यकता मूल्यांकन अध्ययन पनि गरिएको थियो। त्यसले दक्षिण अफ्रिकाको आदिवासीहरूको सामाजिक, आर्थिक अवस्थामा सुधार ल्याउन लक्षित राष्ट्रिय कार्यक्रमका लागि आधार प्रदान गर्नेछ भन्ने विश्वास लिइएको छ।

तान्जानियामा युरोपेली संगठन तथा 'पिन्गोस' (PINGOS) मञ्चको सहयोग र सामी परिषदद्वारा आयोजित अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार तथा नीति प्रक्रियासम्बन्धी तालिम कार्यक्रममा परियोजना सहभागी भएको थियो। यस सम्बन्धमा परियोजनाको भूमिका सहभागीहरूलाई महासन्धि (नं. १६९), सन् १९५८ को अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको भेदभाव (रोजगार तथा कामसम्बन्धी) महासन्धि (नं. १११) तथा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको सुपरिवेक्षण तथा उजुरीहरूका संयन्त्रका बारेमा जानकारी गराउनु रहेको थियो।

प्रकाशन तथा प्रवर्द्धनका सामग्रीहरू

महासन्धि नं. १६९ को किस्वाहिली, आमाजिक, खमेर, लाओ, पोचुंगेली, थाई तथा खस नेपाली भाषामा अनुवादहरू भएका छन्। सन् २००० को अन्त्यमा आदिवासी/जनजातिहरूको परम्परागत कामहरूका सम्बन्धमा एउटा अध्ययन प्रकाशित भएको थियो। सो अध्ययनले आदिवासी/जनजातिहरूको सांस्कृतिक पहिचान तथा आर्थिक स्वावलम्बनको निरन्तरताका लागि समुदायमा आधारित उद्योगहरू, जीवन निर्वाहका लागि गरिने अर्थतन्त्र तथा परम्परागत आर्थिक गतिविधिहरूको महत्वमा जोड दिएको छ। महासन्धि नं. १६९ को धारा २३ लाई अवधारणागत संरचनाको रूपमा प्रयोग गरेर अध्ययनले सन् १९५३ मा प्रकाशित यस किसिमको अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको पहिलो अध्ययन र त्यसपछिको ४० वर्षको अवधिमा भएका परिवर्तनहरूको मूल्याङ्कन गरेको छ। यसका साथै लाओसमा जातीय अल्पसंख्यकहरू तथा ग्रामीण विकाससम्बन्धी एउटा नीतिगत अध्ययन र दक्षिणी अफ्रिकामा 'इण्डिजिनियस पिपल्स अफ सर्दन अफ्रिका : करेन्ट ट्रेन्ड्स' नामक अध्ययन प्रकाशित भएको छ।

परियोजनाले आदिवासीहरूबीचको आदानप्रदान कार्यक्रम पनि सञ्चालन गरेको छ। बोत्सवाना, नामिबिया तथा दक्षिणी अफ्रिकाका सान प्रतिनिधिहरू र बंगलादेशको चिटगंग पर्वतीय क्षेत्रका जुम्मा प्रतिनिधिहरू, उत्तरी नर्वेको कारसजोक तथा काल्तोकेनो र डेनमार्कको कोपेनहेगनमा त्यहाँका सामी तथा इन्विट आदिवासीहरूको स्वायत्तता तथा स्व-व्यवस्थापनसम्बन्धी अनुभवहरूबाट सिक्नका लागि अध्ययन भ्रमणमा गएका थिए। आदिवासीहरूबीचको आदानप्रदानको उद्देश्य विभिन्न क्षेत्रहरूका आदिवासीहरूका बीच सहयोगलाई सहजीकरण गर्नु तथा बलियो बनाउनु रहेको छ।

२) आदिवासी/जनजातिहरूको स्वावलम्बनलाई सहकारी तथा स्वआर्जनका मार्फत् सघाउने अन्तर-क्षेत्रीय कार्यक्रम (INDISCO)

यो कार्यक्रमले आदिवासीहरूको सहकारी तथा अन्य किसिमका स्वआर्जनका संघ-संस्थाहरूको निर्माणलाई प्रोत्साहित गर्ने लक्ष्य लिएको छ। यो सन् १९९३ मा ग्रामीण क्षेत्रहरूमा सहकारी विकासका लागि अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन तथा डेनमार्कको सरकारको कार्यक्रम (DANIDA) अन्तर्गत शुरू गरिएको थियो। यो आदिवासी/जनजातिहरूलाई सघाउन नै विशेषरूपमा सञ्चालन गरिएको थियो। यसले भारत, फिलिपिन्स, थाइल्याण्ड तथा भियतनाममा काम शुरू गरेको छ। यसको मध्य अमेरिकामा छ वटा नमूना परियोजनाहरू निर्माणको अन्तिम चरणमा छन्। यसका साथै पश्चिम अफ्रिकामा लागू गर्नका लागि नमूना परियोजनाहरू निर्माण गरिँदैछ।

यी सबै कार्यक्रमहरूका साथै आदिवासी/जनजातिहरूका लागि केही अन्य परियोजनाहरू पनि सञ्चालनमा छन्। यी परियोजनाहरू बोलिभिया, मध्यअमेरिका तथा पेरूको अमेजन क्षेत्रलगायतमा सञ्चालन भइरहेका छन्।

लाहूर्निपको आयोजनामा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन महासन्धि नं. १६९ अनुमोदनको औचित्यबारे नेपालमा गरिएको पहिलो कार्यक्रम